

Б. АХМЕДОВ

ДАВЛАТШОҲ САМАРҚАНДИЙ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1967

Давлатшоҳ Самарқандий улуғ Навоийнинг замондошларидан бўлиб, етук тоъкиранавис олимдир. Унинг қўли билан битилган «Тазкират аш-шуаро» асари IX — XV асрларда Урта Осиё ва Эронда яшаб ижод этган йирик шоирлар, уларнинг даврида юз берган муҳим сиёсий ва ижтимоий воқеалар ҳақида ҳикоя қилади.

Давлатшоҳ Самарқандий ва унинг ижодига бағишланган ушбу китобча адабиёт ва маданият тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ДАВЛАТШОҲ ДАВРИ ВА ҲАЁТИ

Давлатшоҳ Самарқандий Ўрта Осиё, айниқса, Хуросонда илм-фан ва маданият равнақ топган бир даврда яшади. XV асрда Ўрта Осиё ва Хуросонда илм-фан, адабиёт ва, умуман, маданиятнинг XII—XIV асрларга нисбатан кенг тараққий этиши тасодифий бир ҳол эмас. Агар XV асрда Самарқандда илм-фан, хусусан, риёзиёт (математика) ва астрономия юксалган ва тараққий этган экан, бунда Улуғбекдек сиймонинг катта хизмати бор. XV асрнинг иккинчи ярмида Хуросоннинг ва хусусан Ҳиротнинг шарқда фан ва маданият ўчоғига айланиб қолишига эса мавлоно Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий сингари маърифатпарвар кишилар сабабчидир. Улар ўзлари фозил ва маданиятли кишилар бўлиши билан бир қаторда, олимлар, шоирлар ва барча соҳиби ҳунарларни ўз атрофига тўплаб уларга ҳомийлик қилдилар, уларнинг ижодий ишларига моддий ва маънавий томондан кўмаклашдилар.

Шоҳрух (1409—1447) ўта диндор киши эди. У ўз фарзандларидан исломнинг қонун-қоидаларига бўйсунганини талаб қиларди. Шунга қарамай, машҳур совет шарқшунос олими Е. Э. Бертельснинг сўзлари билан айтганда, у илм-фан ва маданият тараққиётига ҳам озми-кўпми бош қўшди¹. Ҳиротда Бойсунқур мирзо (1433 йили вафот этган) тарафидан ташкил қилинган улкан кутубхона унинг буйруғи билан бўлди. Бу ерга юзлаб қимматли қўлёзмалар тўпланди. Кутубхонада 40 дан зиёд хаттотлар, мусаввирлар, заркорлар, саҳ-

¹ Е. Э. Бертельс, Навои и Джами, М., 1965, стр. 19.

хофлар ана шу кўҳна қўлёмалардан зўр санъат ва эътибор билан нусха кўчирдилар. «Абулқосим Фирдавсийнинг биз ҳозирга қадар фойдаланиб келаётган машҳур «Шоҳнома» асарини ҳам,— деб ёзган эди Е. Э. Бертельс,— ана шу кутубхона котиблари кўчирган эдилар»². Алишер Навоийнинг сўзларига қараганда, Шоҳрух дунёвий илмлар ичида тарихни кўпроқ хуш кўрганлиги учун ҳам замонасининг кўпгина йирик тарихнависларини ўз саройига таклиф қилди. «Зафарнома» асари билан донг чиқарган мавлоно Шарафуддин Али Яздий, ҳофизи Аbru номи билан машҳур бўлган Шаҳобуддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ (1430 йили вафот этган), «Матлаъ әс-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн» асарининг муаллифи Камолуддин Абдурраззоқ Самарқандий (1413—1482) шулар жумласидандир.

Султон Ҳусайн (1469—1506) кўпроқ соҳиби шамшир одам эди. У умрининг деярли ҳаммасини урушларда ўтказди. Лекин, шу билан бир қаторда, у замонасининг етук шоирларидан ҳам эди. Султон Ҳусайн ўз даврида илм-фан ва маданият ривожига маълум ҳисса қўшди. Навоийдек улўф зотнинг у билан бирга давлат тепасида туриб қолиши эса, юқорида айтганимиздек, Ҳиротнинг Шарқда йирик маданият ўчоқларидан бирига айлан тирди.

Улўф Навоийнинг жаҳон маданияти тараққиётига қўшган улкан ҳиссасини сўз билан ифода қилиш амри маҳолдир. У кўплаб соҳиби қалам ва аҳли ҳунарни қаноти остига олиб тарбиялади, вояга етказди. Мирҳонд ва Хондамир, Камолуддин Беҳзод ва Султонали Машҳадий, мавлоно Муҳаммад Муъин ва Низомуддин Абдулҳай табиб ана шундайлар жумласидандир.

Давлатшоҳ Самарқандийни олиб кўрайлик. У умрининг навқирон ва нафли қисмини совут кийиб ва қилич осиб от устида ўтказди. У бундай деб ёзади: «Мен бандайи ҳақир ёшлик вақтини, фазлу илм касб қилиш айёмини жаҳолат ва батолатда ўтказдим. Абадий саодатнинг сармояси бўлган икки-уч кунлик ҳаётни беҳудалик билан йўқ қилдим. Бир вақт, ҳисоб-китоб юзасидан, ҳаёт рўзиномасига назар қилиб кўрдимки, қимматли умрнинг карвони пинҳонлик даштида эллик марҳалани

² Кўрсатилган асар 20-бет.

ўтибдир...»³. Давлатшоҳ тазкирасининг аввалида мавлоно Жомийнинг шеърларидан таъсирланганлигини айтади ва буюк Навоийнинг илми толиб ва аҳли қаламга кўрсатган меҳрибончилигига таҳсинлар ўқийди. Унинг илмга тутинишига ана шу икки улуғ сиймонинг зўр таъсири бўлганлиги шак-шубҳасиздир. «Охири,— деб ёзади Давлатшоҳ,— ҳасрат ва пушаймонлик, қайғу ва паришонликдан бахтсизлик бурчагида муқим бўлдим... Маъний ганжлари зуҳур қилгач, билдимки, қалам ул ганжнинг аждаҳоси экан. Шунинг учун ҳам икки тилли қалам билан якдил бўлдим» (в. 9а). Хуллас, Давлатшоҳ ҳам Навоий ва Жомийнинг хайрли касбу коридан баҳраманд бўлган ва уларнинг ҳомийлиги туфайли маданиятимиз тарихида из қолдирган олимлардандир.

Давлатшоҳ (тўлиқ исми Давлатшоҳ ибн Алоуддавла Бахтишоҳ ал-Ғозий ас-Самарқандий) Шоҳрух ва Ҳусайн Бойқаро замонида яшади ва ижод этди.

Давлатшоҳнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар жуда кам. Шарқ тилида битилган қомусларда, «Ислом энциклопедияси»да, инглиз, француз, немис ва рус тилларида тузилган шарқ қўлёзмалари каталогларида ҳамда адабиёт тарихига оид асарларда унинг ҳақида баён қилинган хабарлар эса Давлатшоҳнинг ўзи «Тазкират аш-шуаро»да келтирган маълумотларга асосланган. Бу маълумотлар оз ва жуда қисқа. Шундай бўлишига қарамай, олимнинг ижтимоий аҳволи ва ҳаёти ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилиш имкониятини беради.

Олим ҳақида «Тазкират аш-шуаро»да баён этилган маълумотлардан кўринишича, у йирик ҳарбий хизматчи ва давлат арбоби оиласига мансуб бўлган. Унинг отаси амир Бахтишоҳ Шоҳрухнинг яқин кишилари ва нуфузли амирларидан бўлган. У Шоҳрухнинг кўпгина урушларида қатнашиб, анча хизмат кўрсатган. Унинг «ал-Ғозий» деб аталиши ҳам шу сабабдандир. Унинг подшоҳга яқин киши бўлганлигини тазкирада айтилган мана бу гаплар ҳам тасдиқлаши мумкин: «...ушбу сатрларнинг муаллифи фақир у ҳақирнинг отаси Шоҳрух султоннинг яқинлари ва муҳтарам бандалари жумласи-

³ Давлатшоҳ Самарқандий. «Тазкират аш-шуаро», УЗФАШИ қўлёзмаси инв. № 2119, в. 8а — 8б. Бундан кейин ушбу асардан келтирилган парчаларнинг нечанчи бетдан олинганлиги матнда қавс ичида қўйиб борилади.

дан эди. [У] айтганки, «бир йили тангрининг инояти билан Хуросонда, хусусан Ҳиротда, бир йил [мобайнида] қаттиқ қурғоқчилик воқе бўлди. Бу шу даражага [бориб] етган эдики, қишнинг бошланишидан то баҳор ўртасигача осмондан ерга [бирор томчи ҳам] нам тушмади...» Отам яна деди: «бир кун кечқурун мазлумона, ёлворин билан бениёз подшоҳнинг даргоҳига борган эдим... саҳаро уйғонсам, ногоҳ, ёмғур томчиси уйнинг туйнугидан томди. [Сўнг] ёмғур томчилари узлуксиз туша бошлади. Шу ондаёқ, хурсандлик билан, ислом подшосининг мулозиматига жўнадим. Подшоҳнинг ҳузурига етишганимдан сўнг, тиз чўкиб таъзим қилишимдан олдин, [у] деди: «Э, Алоуддавла! Ёмғурнинг аввалги томчиси тушган вақтда мен уйғоқмидим, ё сен?...» (в. 108а—180б).

Давлатшоҳнинг қачон туғилганлиги номаълум. Лекин унинг ўзи «Тазкират аш-шуаро»ни 50 ёшга кирганда ёза бошлаганини айтади (в. 8а—8б). Маълумки, бу асар 892/1487 йили ёзиб тамомланган⁴. Албатта бу катта асарни яратиш учун унинг кам деганда икки-уч йил вақти кетган. Шундай фараз қилганимизда, у тахминан 839—840/1436—1437 йиллари туғилган бўлиши мумкин.

Давлатшоҳ дурустгина таҳсил қилди, дастлаб у Самарқандда йирик олим ва машҳур шоир Фазлуллоҳ Самарқандийдан таҳсил топди. Лекин то 1480 йилларга қадар илмий, ёки адабий фаолият билан шуғулланмади. У, юқорида айтганимиздек, сарой хизматчиси ва ҳарбий киши бўлиб қолди ва Шоҳрух, сўнгра Султон Ҳусайн олиб борган кўпгина урушларда иштирок қилди. У сўнгги марта Султон Ҳусайннинг Султон Маҳмуд (Султон Абу Саиднинг ўғли) билан Чакмансарой⁵ деган жойда бўлган жангда қатнашди. Хондамирнинг кўрса тишича, бу уруш 875/1471 йили содир бўлган.

Давлатшоҳ Самарқандий 60 йилга яқин умр кўрди ва «Мирот ас-сафо» муаллифининг сўзларига қараганда, 900/1495 йили вафот этган.

⁴ Storey C. A., Persian Literature. A bio-bibliographical survey, vol. I, Part. 2, London, 1953, p. 785.

⁵ Чакмансарой Андхуд (ҳозирги Андхой, Афғонистон) ёнида жойлашган бир манзил.

Давлатшоҳ Самарқандий даври ҳақида сўз борар экан, шуни ҳам эсда тутиш зарурки, ривож топган бу юксак маданият ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ва уларнинг нафи учун яратилди. Оғир феодал зулм остида таҳқирланган, ҳар қандай сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилган меҳнаткаш омма эса ундан бебаҳра эди. Яна шуни ҳам айтиш керакки, Самарқанд ва Ҳиротда, Бухоро ва Машҳадда ҳамда бошқа эътиборли шаҳарларда ўша вақтларда бунёд этилган муҳташам бинолар: масжид ва мадрасалар, қаср ва хонақоҳлар, работ ва йўллар, ариқ ва ҳовузлар, ҳаммом ва боғу роғлар ана шу меҳнаткаш халқнинг маблағи ва қадақли қўллари билан бунёд бўлган.

Мирзо Улуғбек ва Алишер Навоий атрофига уюшган олимлар, шоирлар ва бошқа аҳли ҳунар томонидан яратилган ўнлаб китоблар, осори отиқалар ўрта аср фани ва маданиятини бир мунча силжитдиким, бундан, фан ва маданиятимиз тараққиёти тарихини ўрганиш нуқтаи назаридан, кўз юмиб ўтиб бўлмайди. Уша даврда ўтган йирик маданият арбобларининг аксарияти, шунингдек, Давлатшоҳ Самарқандий ҳам, ҳукмрон синфнинг вакиллари эдилар. Шунинг учун ҳам улар ўз асарларини ана шу синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёздилар. Меҳнаткаш аҳолининг оғир турмуши уларнинг диққат назаридан четда қолди. Лекин уларнинг тарихий китоблари, дoston ва шеърий девонларини синчиклаб ўқилса, бу ҳақда ҳам қимматли маълумотлар топиш мумкин. Уларнинг бир қисми эса беҳисоб бойлик ва омонсиз жабр-зулм асосига қурилган маълум феодал тузумни, таҳқирлаш ва разолатни ўзларининг ўткир қаламлари билан бичдилар; озод ва фаровон келажакни орзу қилдилар.

«Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган хизматлари ҳақида ҳукм чиқарганда, уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар битганларига қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганларига қараб ҳукм чиқарилади»⁶. Давлатшоҳ ва унинг ижодини ҳам шу нуқтаи назар билан ўрганамиз.

⁶ В. И. Ленин, Асарлар, 2-том, 190-бет.

«ТАЗКИРАТ АШ-ШУАРО» ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Агар йирик уламолар, шайхлар ва сўфийларнинг таржиман ҳолига оид асарларда (турли номдаги маноқибларда) ҳам ижтимоий-иқтисодий ҳаётга тегишли қимматли маълумотлар учраса, фузало ва шуарога бағишланган ва одатда «Тазкират аш-шуаро» деб аталадиган китобларда маданий ҳаётга тегишли маълумотлар кўп. Шунинг учун ҳам бундай асарлар биринчи манба сифатида зўр илмий қимматга эгадир.

Шуни ҳам айтиш керакки, узоқ ўтмишда яшаган ва қалам тебратган кўпчилик шоирларнинг асарлари турли сабаблар билан бизгача етиб келмаган. Лекин улар хусусидаги зарур ахборотлар турли даврларда ёзилган ва бизга маълум бўлган тазкираларда мавжуд.

Абу Тоҳир Хотунийнинг (XI аср охири) «Маноқиб аш-шуаро» номли тазкираси («Китоб маноқиб аш-шуаро» деб ҳам аталади) илк тазкира ҳисобланиб, унда асосан IX—X асрларда яшаган шоирлар хусусида маълумотлар келтирилган. Бу асарнинг бизнинг замонамизгача етиб келган-келмаганлиги ҳозирча маълум эмас. Бу ҳақда фақат англиялик шарқшунос Стори баъзи гапларни айтиб ўтган, холос⁷.

Ана шундай тазкиралардан яна бири «Мантиқ ут-тайр («Қуш тили») китоби билан жаҳонга танилган Фаридуддин Аттор (1136—1230) томонидан ёзилган⁸. «Илоҳийнома» деб аталган бу асар IX—XII асрларда ўтган йирик шоир ва олимлар ҳақида ҳикоя қилади.

Нуруддин Муҳаммад Авфий 618/1221—22-йили Салжуқийлар (1041—1157) замонида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаган 106 шоир ҳақида «Лубоб ал-албоб» («Қалблар қалби») деган тазкира ёзиб қолдирган. Тазкирада зикр этилган шоирлар ҳақидаги маълумотлар жуда қисқа бўлишига қарамай, «Лубоб ал-албоб» тадқиқотчиларнинг диққатини ҳозиргача ўзига тортиб келмоқда. Асарнинг форсча матни 1903, 1906 йилларда Англияда «Persian Historical Texts» сериясида нашр қилинганининг ўзи бунинг исботи бўлиши мумкин. Е. Э. Бертельс форс-тожик адабиёти тарихига бағиш-

⁷ Storey C. A., Persian Literature, p. 782—783.

⁸ Фаридуддин Аттор бундан бошқа яна ўн битта йирик адабий-фалсафий асар яратган (батафсил қаранг: Е. Э. Бертельс, Суфизм, Суфийская литература, М., 1965, стр. 340—431).

ланган асарида Авфийнинг «Лубоб ал-албоб» асарига алоҳида тўхтаб ўтган⁹.

Давлатшоҳ тазкираси, булардан фарқли ўлароқ, кўпроқ даврни (IX—XV асрлар) ўз ичига олади. Уни юқорида зикр этилган тазкираларнинг давоми деб айтиш мумкин.

Алишер Навоийнинг 896/1491 йили ёзиб тамомланган «Мажолис ун-нафоис» асари хожа Ҳасан Нисорий томонидан 974/1566 йили ёзилган «Музаккир ал-аҳбоб» («Едга туширувчи дўстлар») асарлари ҳам ана шундай қимматли тазкиралардан бўлиб, XV асрнинг иккинчи ва XVI асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросонда шеърятимиз тараққиётини талқин қилиб берганлар.

Кейинги асрлар учун Сом мирзонинг «Тухфайи Сомиё», Мутрибийнинг «Тазкират аш-шуаро» асарлари, Ҳусайнхон Азимободийнинг «Ништари ишқ» тазкираси катта илмий қимматга эга манбалардир.

«...уламо,— дейди Давлатшоҳ,— фазлу камол ва балоғат юзасидан бу мушфиқ афсона устида (тазкира устида — Б. А.) қаламини қийнатмаган ва ҳимматининг бошини унга эгган эмаслар... Чунки унга сармоя ва имкониятлари йўқ эди...» (в. 96). Юзаки қараганда, Давлатшоҳ бу гаплари билан манманлик қилаётган ва бошқаларни камситаётганга ўхшаб туюлади. Лекин асло бундай эмас. У ўз асарида ўзидан аввал шуаронинг тазкирасини ёзган олимларнинг номини ҳурмат билан тилга олади, улар келтирган маълумотлардан миннатдорчилик билан фойдаланади. Давлатшоҳ бу ерда бошқа нарсани назарда тутаяди. Маълумки, Абу Тоҳир Хотуний ва Фаридуддин Аттордан кейин тазкира ёзган киши Нуруддин Муҳаммад Авфийдир. Ундан кейин, қарийб икки ярим-уч аср давомида, то Давлатшоҳ Самарқандийга қадар, бирор киши томонидан шуаронинг тазкираси битилгани маълум эмас. Бунга 1220—23-йиллари юз берган мўғуллар истилоси маълум даражада сабабчидир. Бухоро, Самарқанд, Хўжанд, Урганч, Балх, Марв сингари ҳунармандчилик ва маданият тараққий этган шаҳарлар аёвсиз равишда қиргин ва талон-торож қилинди. Ноёб қўлёзмалар сақланган

⁹ Е. Э. Бертельс. История Персидско-таджикской литературы, М., 1960, стр. 491, 500, 513, 518.

кутубхоналарнинг кули кўкка совурилди. Мўғуллар бошқалар қатори кўпгина маданият арбобларини ҳам тигдан ўтказдилар, айримларини асир қилиб олиб кетдилар. Баъзилар эса ўз ҳаётини сақлаб теварак-атрофга таралиб кетди. Фарғоналик йирик шоир Сайфуддин Муҳаммад Туркияга, хоразмлик тилшунос олим Шамсуддин Муҳаммад ибн Қайс Розий жанубий Эронга, ёзувчи ва адабиётшунос Авфий Бухорий Ҳиндистонга қочиб кетдилар. Давлатшоҳ Самарқандий бу ерда мана шу фожиали воқеанинг натижаси ўлароқ, XIII—XIV асрларда шуаронинг тазкирасига бирор кишининг қўл урмаганини назарда тутаётир.

Ҳар бир олим, шоир, адиб, аҳли ҳунар, том маъноси билан катта ёки кичик бўлишидан қатъий назар, илмфан ва маданият хирмонига ўз улушини қўшади. Лекин тарихда улардан фақат айримларининг, тўғрироғи машҳурроқларининг номи сақланган. Жаҳон маданияти тарихига эса уларнинг энг буюкларининг номи ёзилган. Бу табиий бир ҳолдир. Буюк сиймолар ҳақида сўз борар экан, шу муқаррарки, агар ўнлаб ва юзлаб каттаю кичик олим ва шоирларни бағрига олган маълум бир маданий муҳит бўлмаганда, ана шу улуғ сиймолар етишмаган бўларди. Муддао шулки, тазкиранавислар ҳам ўз асарларида шуаронинг машҳур ва мазкурларини талқин қилганлар. «...бу жамоанинг (шуаронинг—Б. А.) кўпчилигининг номи,— деб ёзади Давлатшоҳ,— махфийлик пардасида яширингандир, аммо номлари таворих ва рисоаларда мазкур бўлган ва уларнинг зикри халқ орасида машҳур бўлган кишилардан бир жамоани ихтиёр қилдим, чунки [уларнинг] ҳаммалари фозил ва илмда моҳир эдилар...» (с. 11а). Давлатшоҳ исломиятдан то ўз давригача Мовароуннаҳр ва Эронзаминда ўтган шоирлар ичидан 151 кишини танлаб олди ва уларни, манбаларга асосланган ҳолда, ўз тазкирасида талқин қилди.

Давлатшоҳнинг манбалари кўп ва хилма-хилдир. У мазкур тазкирани ёзишда, юқорида тилга олинган тазкиралардан бошқа, ўзигача ёзилган тарихий асарлар, маноқиб ва рисоалар, шеърӣ девонлар ва дostonлардан ҳам кенг фойдаланган. Фақат тазкира хотимасида зикр этилган олти шоир (Жомий, Навоий ва бошқалар) унинг замондошлари бўлган ва Давлатшоҳ

уларни шахсан кўрган, асарлари билан бевосита таниш бўлган.

Давлатшоҳ фойдаланган жуғрофий ва тарихий асарлар ичида қуйидаги асарлар ҳам бор эди: Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Истахрийнинг «Китоб масолик ва-л-момолик («Йўллар ва мамлакатлар ҳақида китоб»), Абдулҳай Гардизийнинг «Зайн ал-ахбор» («Зийнатланган хабарлар»), Абулфазл Муҳаммад ибн Хусайн Байҳақийнинг «Тарихи оли Себуктакин» («Себуктакин авлодининг тарихи») каби олимларнинг асарлари бор эди.

«Давлатшоҳ тазкираси» юқорида айтилганидек, жуда катта даврни (асосан IX—XV асрлар) ўз ичига олган ва асосли материалларга бойдир. Тўғри, ҳар қандай илмий асарда бўлганидек, «Давлатшоҳ тазкираси»нинг ижобий томонлари ҳам, нуқсонлари ҳам бор. Фикримизча, унинг ижобий томони қарийб етти аср ичида Урта Осиё ва Эронзаминда ўтган йирик шоирларни бир ерга тўплаб берганлигидир. Илк тазкиранавис Абу Тоҳир Хотунийнинг «Китоби маноқиб аш-шуаро» асари бизгача етиб келмаган. Фаридуддин Аттор ва Нуруддин Муҳаммад Авфийларнинг тазкираларига («Илоҳийнома» ва «Лубоб ал-албоб») кўп шоирларнинг ижоди кирмай қолган. Давлатшоҳ тазкираси эса, уларга қараганда анча тўла ва бу асарнинг яна бир афзал томонидир. Унинг нуқсонларига келсак, баъзан йиллар, у ёки бу шоирнинг туғилган жойи нотўғри кўрсатилган. Масалан, Фахруддин Асад Гўргонийнинг (XI аср) қаламига мансуб бўлган «Вис ва Ромин» достонини дастлаб Низоми Арузийи Самарқандий ва улуғ Озарбайжон шоири шайх Низомий Ганжавий (тахминан 1141—1209) ёзган, деб хато айтилган (в. 38а).

Шунга қарамай, Давлатшоҳ Самарқандийнинг бу асари, ҳали чуқур ва муфассал ўрганилмаган бўлса ҳам, кўпдан бери илмий жамоатчиликнинг диққат-этиборини ўзига тортиб келмоқда. Асарнинг форсча матни бир неча бор (1887 йили Бомбайда, 1901 йили Лондонда ва 1958 йили Техронда) тўла нашр қилинди. 1819 йилдан бери унинг айрим қисмлари Россияда (В. А. Жуковский ва Ф. Эрдман), Францияда (Силвестра Де Саси), Англияда (Броун ва Фальконер), Туркияда (Фаҳим Сулаймон афанди), Германия ва Голландияда ҳам чоп қилинди ҳамда тазкира ва унинг

муаллифи хусусида кўпгина дуруст фикрлар баён қилинди.

Хуллас, бу катта (1958 йили чиқарилган Техрон босмасида 569 саҳифа) ва қимматли асар чуқур ўрганилиши зарур. Бунинг учун, шубҳасиз, узоқ ва муътасил илмий-тадқиқот ишлари олиб бориш талаб қилинади. Бизнинг бу кичик рисоламиз олим ва унинг тазкираси қақида тўла-тўқис маълумот бериш, шунингдек, асар қақида узил-кесил бир фикр айтиш имкониятидан холидир. Биз фақат бу хусусда умумий маълумот бериш билан чекланаётимиз ва ҳурматли китобхонни Давлатшоҳ ва унинг асари билан бир оз таништириб ўтишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйганмиз, холос.

Энди «Давлатшоҳ тазкираси»нинг мазмуни ва унда келтирилган айрим маълумотларга қисқа тарзда тўхтаб ўтамиз.

Асарнинг мундарижаси қақида муаллифнинг ўзи китоб муқаддимасида қуйидагиларни ёзади: «Бу китобни осмон табақалари¹⁰ тариқасида етти табақага бўлдимким, [унинг] ҳар бир табақасида тахминан йигирма фозил мастурдир. Ва бу табақаларга муқаддима ва хотима [ҳам] қўшдим» (с. 116).

Муқаддимада шоирлик санъати, унинг бошқа касб-ҳунардан афзаллиги, шунингдек, машҳур классик араб шоирларидан Лабид (VII аср ўрталарида вафот этган), Абу Нувос (тахминан 814 йилда вафот этган), ал-Мутанаббий (963 йили вафот этган), Абу Аъло ал-Мааррий (973—1058) ва бошқалар қақида айрим маълумотлар учратамиз.

Хотимада XV асрнинг иккинчи ярмида ўтган, яъни муаллифимиз билан замондош бўлган йирик адиблар: Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа тўрт машҳур шоир хусусида гап боради.

Тазкиранинг биринчи ва иккинчи табақаси Урта Осиё ва Эронзаминда фан ва адабиёт тараққиёти гуллаб-яшнаган X—XI асрларга ва ўша замонларда ўтган 21 йирик шоирнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган.

Учинчи, тўртинчи ва бешинчи табақаларда Хоразмшоҳлар (1077—1231), Элҳонийлар (1258—1349) ва Му-

¹⁰ Урта асрда ўтган Шарқ олимлари осмонни етти табақа, яъни етти қаватдан иборат, деб таъбирлаганлар.

заффарийлар (1315—1393) замонида ўтган 53 шоир ҳақида маълумот бор.

Сўнгги икки табақаларда (VI—VII) Темур ва темурийлар замонида ўтган 41 шоир талқин этилган.

Биз булардан 35 адибни танлаб олдик ва улар ҳақида тазкирада келтирилган маълумотларни, классик фан ва адабиёт шинавандаларига нафи тегиб қолар деган мақсадда, маълум изоҳлар билан ушбу рисоламизга илова қилдик. Ундан ташқари, баъзи бир муҳим тарихий воқеалар, маданий ҳаётга оид, шунингдек, мирзо Улуғбекнинг илмий ва сиёсий фаолияти, ҳаёти билан боғлиқ бўлган маълумотларни ҳам келтириб ўтишни лозим топдик.

Иловада келтирилган шоирлар ичида ажойиб шоир ва форсий-дорий тилига оид «Қавснома» деган луғат ҳам тузган тилшунос олим Қатрон ибн Мансур (тахминан 1010—1073), хоразмлик машҳур шоир ва адабиётшунос Рашидуддин Ватвот (1088—1182)¹¹, асли Шаҳрисабзлик бўлиб, Ҳиндистонда кун кечирган буюк шоир, олим ва музикашунос Хусрав Деҳлавий (1253—1325), йирик шоир Камолуддин Хўжандий (1330—1400), муаррих ва адиб Шарафуддин Али Яздий (XI аср), олим, шоир ва қиссахон шайх Озарий (1382—1461) ва бошқалар бор.

«Давлатшоҳ тазкираси»да Шарқда дoston жанрининг тараққиётига маълум ҳисса қўшган Жавҳарий Бухорий (Жавҳарий заргар), Хожа Қирмоний, Жалолуддин Аҳмад (Жалол табиб) ва бошқалар ҳақида ҳам қимматли маълумотларни учратамиз. Жавҳарий Бухорий «Аҳмад ва Маҳситти» достони билан¹² (XII асрнинг сўнгги чорагида ёзилган) ном чиқарган. Хожа Қирмоний ва Жалолуддин Аҳмад эса «Гул ва Наврўз» дostonлари билан (XIV аср бошларида ёзилган) машҳурдирлар¹³.

Мазкур китобчанинг иловасида келтирилган парчалар орасида XIV—XV асрларда Ўрта Осиё ва Хуросоннинг маданий ва сиёсий ҳаётига оид маълумотлар ҳам

¹¹ Унинг шеърят илмига оид «Ҳадойиқ ас-сеҳр» асари 1302/1885 йили Аббос Иқбол томонидан Теҳронда чоп қилинган.

¹² Қаранг: Е. Э. Бертельс, Низами и Фузули, М., 1962, стр. 79—81.

¹³ Қаранг: Э. Р. Рустамов, Узбекская поэзия в первой половине XV века, М., 1963, стр. 254—255.

бор. Келтирилган тарихий маълумотлар ичида айниқса Эронда сарбадорлар ҳаракати ва уларнинг давлати хусусидагилари диққатга сазовордир. Маълумки мўғуллар истибдодига қарши қаратилган бу ҳаракатда ҳунармандлар, деҳқонлар ва маҳаллий майда ер эгалари қатнашди. 1337 йилнинг илк баҳорида (манбаларда кўрсатилишича — 1337 йилнинг 16 мартда) Сабзаворнинг Боштин қишлоғида бошланган бу қўзғолон тез орада Хуросоннинг бошқа жойларига ҳам ёйилди. Оқибатда, сарбадорлар вазир Алоуддин Ҳиндунинг ҳарбий кучларини тор-мор келтириб, ҳокимиятни қўлга олдилар. Сарбадорлар ҳукумати ўзаро ички курашлар ва амир Темурнинг зарбаси билан 1381 йили тугатилди. Сарбадорлар ҳаракатига бағишланган ва номаълум шахс тарафидан ёзилган «Тарихи сарбадорон» китоби бизгача етиб келмаган. Бу хусусдаги айрим, лекин қисқа маълумотлар Ҳофиз Аbru, Абдурраззоқ Самарқандий, Муинуддин Исфизорий, Мирхонд ва Хондамир асарларида, шунингдек машҳур араб сайёҳи ибн Баттутанинг хотираларида учрайди. Лекин, Давлатшоҳ келтирилган маълумотлар тўла ва кенгроқдир. Шунини ҳисобга олиб сарбадорлар ҳақида «Давлатшоҳ тазкираси»да баён қилинган маълумотларни ҳам китобчага илова қилдик.

Тазкирадан таржима қилинган парчалар Давлатшоҳ Самарқандий асарининг Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган қўлёзма ва чоп қилинган нусхалари асосида бажарилди. Бу ишда 1318/1900 йили Хивада Муҳаммад Рафе томонидан эски ўзбек тилига таржима қилинган ва ҳозирда мазкур институт кутубхонасида сақланаётган 7016 рақамли қўлёзмадан ҳам фойдаланилди.

«Абдулланома» китобининг муаллифи бухоролик машҳур муаррих Ҳофиз Таниш Бухорий (XVI асрнинг иккинчи ва XVII асрнинг бошларида ўтган) мана бундай деган экан: «Агар хатога йўлиқсанг, бекит, таъна қилма, [чунки] ҳеч бир инсон хатодан холи бўлмайди. Офтобга қарагин, [шундай] басоратга эга бўлатуриб, унинг ўтиш йўлининг ҳаммаси хатти истувода бўлавермайди». Албатта бизнинг бу китобчамиз ҳам айрим нуқсон ва камчиликлардан холи бўлмаса керак. Лекин биз ҳурматли китобхондан, улар шундай нуқсон ва кам-

чиликларга йўлиққанларида, узр қилишларини, лекин уларни бекитмай кўрсатиб беришларини тилардик. Чунки бу бизнинг келажак илмий ишларимиз учун фойдадан бошқа нарса бўлмаслигини яхши англаб турибмиз.

Ушбу китобчани ёзиш ва нашрга тайёрлаш жараёнида кўрсатган фойдали маслаҳатлари учун тарих фанлари кандидатлари Абдуллажон Жувонмардиев ва Талъат Неъматов ҳамда филология фанлари кандидати Исматулла Абдуллаев ўртоқларга катта миннатдорчилик билдирамиз.

«ТАЗКИРАТ АШ-ШУАРО» ДАН ПАРЧАЛАР

Қатрон ибн Мансур Ажалий

«Шуаронинг устодлари жумласидандир. Анворий унинг шогирди бўлган. Асли термизлик, аммо Марвда турган эди. Унинг девони машҳурдир. Султон Санжар¹ замонида Балх ҳокими бўлган амир Аҳмад Қўмочнинг номига «Қавснома» [деган асар]ни ёзган. Рашид Самарқандий, Лаввоҳий, Руҳий, Шамс Симкаш, Адноний... ва Балх ҳамда Мовароуннаҳрнинг кўпчилиги шоирлари Қатроннинг шогирди бўлишган. Қатрон ҳаётининг сўнгги йилларида Ироққа борди ва ўша ерда умр ўтказди. [У] шеърини моҳир ва соҳиби тасниф эди. Рашид Ватвот айтадики, «мен ўз замонимда шоирликда [фақат] Қатронни тан оламан. Бошқани [эса] илм юзасидан эмас, балки кўнгил юзасидан шоир деб биламан». Қатрон мушкул шеърларда, мураббаъ (яъни тўртлик), мухаммас, икки қофиялик шеърлар ва бошқа [услуг]ларда кўп қалам тебратган. Мана бу икки қофиялик таржиъ униқидир:

يافت دريارا كهر بار ابر كوهر بار بار
باغ بوستان يافت ديگر ابر گوهر بار بار
هر گجا گلزار بود اندر جهان گلزار شد
مرغ شبگیران سرايان بر سر گلزار زار

Мазмуни:²

¹ Султон Санжар — Салжуқийлар сулоласидан бўлиб, Мовароуннаҳр ва Хуросонни 1118—1157 йиллари идора қилган.

² Келтирилган бошқа шеърларнинг ҳам мазмуни берилган.

Жавоҳирлар сочмаси дарёда бўлиши гавҳар ёғди-
 рувчи булутдандир.
 Боғнинг бўстон тусига кириши гавҳар ёғувчи булут-
 нинг қайта-қайта ёғишидандир.
 Ҳар ердаки яхшилик бўлса, [унда] жаҳон [бир] гулзор
 бўлади.
 Булбуллар кечалар сайраб, гул тепасида зор-зор
 бўлади.

Авҳадуддин Анворий

«...Донишмандликда ва анвойи фазилатда замонаси-
 нинг шуароси ичида унинг тенги кам эди. Асли Оби-
 вард³ вилоятининг Будана аталган қишлоғидандир.
 [Бу қишлоқ] Меҳна атрофида... Дашти Ҳоварон аталган
 чўл ёқасидадир. Анворий дастлаб Ҳоварий тахаллусини
 олди, [сўнг] устоди... [ундан] «Анворий» тахаллус қили-
 шини илтимос қилди.

Анворий Туснинг Мансурия мадрасасида илм ўрга-
 ниш билан машғул бўлди; фалакиёт ва фалсафа илмини
 шу қадар поёнига етказдики, замонасини ҳайратда
 қолдирди. Шу аҳвол асносида [султон] Санжарнинг
 мулозимлари Родгон⁴ атрофига келиб тушдилар... Сул-
 тон [унга] маош тайин қилди... инъомлар буюрди ва
 [Анворий Султон Санжар] даргоҳининг мулозими
 бўлди...

Анворий илми нужумда ўз асрининг саромали эди.
 Чунончи, илми нужумда бирмунча фойдали таълифлар
 қилган эди...

[Охири] Анворий [Султон Санжар саройидан] қочди
 ва Балхга борди ва бир неча вақт Балхда бўлиб, илми
 нужум билан шуғулланди. Балхликлардан бир оз озор
 етган эди, шу ондаёқ Балх одамларини ҳажв қилди.
 Уша кишилар унга ҳужум қилдилар ва [тутиб] бошига
 қоп ташлаб [уни] шаҳарларидан чиқариб юбормоқчи
 бўлдилар. Замонасининг фозили бўлган қози ал-қуззот
 Ҳамидуддин... Анворийга ҳомий бўлиб уни ўша балодан
 халос қилди. Авҳадуддин Анворий [ҳижрий] беш юз
 қирқ еттинчи йили⁵ Балхда вафот этди...»

³ *Обивард* — Ҳозирги Туркманистоннинг жанубида бўлган, Ху-
 росоннинг қадимий ва бой вилоятларидан.

⁴ *Родгон* — Тусга яқин бир манзил.

⁵ Ҳижрий беш юз қирқ еттинчи йили — мелодий 1152 йил.

Рашид Ватвот⁶

«Унинг исми Рашидуддин Муҳаммад ибн Абдулжалил котиб ал-Умарийдир... Улуғ, фозил, соҳиби фан эди ва унинг бузургворлиги ва фазли барчага маъруф ва муқаррар эди. Унинг [олим ва шоир сифатид⁷] майдонга чиқиши Хоразмшоҳ Отсиз ибн Муҳаммад⁷ даврида бўлди. Унинг асли балхлик, лекин Хоразмда маскан бўлди.

[Рашид Ватвот] ўз замонида шуаро ва фусаҳо тоифасига устод бўлиб, узоқ ва яқин атрофнинг шуароси ҳамма вақт унинг мулозиматига бориб шеър илми ва бошқа илмларни ўрганиш билан машғул бўлардилар.

Унга шоирликдан бошқа [яна бир] юқори мансаб ва мартаба ҳам муяссар эди. [У] тез забон, фасих [киши] эди. Атрофнинг шуароси билан баҳслашар, уларни енгар ва [шу туфайли] кўпинча [ана шу] шуарога хуш келмас эди. Ва шуаронинг кўпчилиги уни нозик ҳажв қиларди. Бу ниҳоятда бахиллик ва ҳасаддан эди. У ўша бўҳтонлардан покдир ва унинг фазл ва ўткир зеҳни ҳақида ҳеч қандай сўз бўлиши мумкин эмас.

Рашид [Ватвот] хақир, кичик жуссалик ва тез забон эди. Шу жиҳатдан унга Ватвот номини берганлар ва Ватвот бир қушдирким, уни Фараштарук атаганлар.

Нақл қиладиларки, бир куни уламо Хоразмда Хоразмшоҳ Отсизнинг мажлисида мунозара қилар эдилар. Рашид [Ватвот] ҳам ўша мажлисда ҳозир ва мунозира, баҳс ва тез забонлик қилур эди. Хоразмшоҳ кўрдики, бу одам шунчалик кичик жусса бўла туриб беҳад ва беандоза баҳс қилаётир. Рашид [Ватвот]нинг олдида бир давот турган эди, Хоразмшоҳ зарофат юзасидан дедикки, «давотни кўтаринглари, унинг орқасида туриб гапираётган ким экан». Рашид [Ватвот] давотни олиб ўрнидан [даст] турди ва [бундай] деди: «Киши икки нарсаси: қалби ва тили билан инсон ҳисобланади». Рашид Ватвотнинг фазли ва балоғати Хоразмшоҳга маълум бўлди. [Шундан бошлаб] уни иззату эҳтиром қилар, кўп инъомлар билан баҳрлантирар эди. Унинг Хоразмшоҳ мадҳида айтган покиза қасидалари бор эди...

⁶ Рашид Ватвот — 481/1088—578/1182 йиллари Хоразмда ўтган машҳур олим ва шоир.

⁷ Отсиз ибн Муҳаммад — Хоразмшоҳ, 1128—1156 йиллари Хоразмни идора қилган.

Ва Рашид [Ватвот]нинг девони қарийб ўн беш минг байтдан иборат эди. Унинг аксарияти маснуъ, мурассаъ, икки қофиялик ва бошқа қасидалардан иборат. Унинг баъзи байтлари тарсий ва тажнисдир...

Рашид Ватвот узоқ умр кўрди ва Отсиз хоразмшоҳнинг вафотидан сўнг то хоразмшоҳ Эл Арслон ибн Отсиз⁸ давригача ҳам ҳаёт эди. Хоразмшоҳнинг Рашид [Ватвот] суҳбатини топиш орзуси бор эди ва дедики, «[у] пиру заиф бўлибдир, албатта уни менинг ҳузуримга олиб келинглар». Рашидни маҳфага солиб унинг ҳузурига олиб келдилар...»

Давлатшоҳ Рашид Ватвотнинг ҳаёти ва Хоразмнинг ўша вақтдаги сиёсий аҳволи билан боғлиқ бўлган мана бу маълумотларни ҳам хабар қилади:

«Аммо Хоразмшоҳ Отсиз ибн Қутбуддин Муҳаммад ибн Нуштекин Султон Маликшоҳ⁹ Салжуқийнинг ғуломзодасидир. Султон Маликшоҳ замонда Хоразмнинг моли ва бойлиги султоннинг таштхона¹⁰сига сарф бўларди. Нуштекин [илгари] таштдорларнинг каттаси бўлган. Султон Барқёруқ¹¹ уни Хоразмга ҳоким қилиб юборди. [У] тақводор киши эди. Унинг ўғли Қутбуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ мартабасини топди... Отсиз унинг ўғлидир. [Отсиз] Хоразмда ўрнашиб қолди ва Султон Санжарнинг наздида тўла мартаба ва яқинликка муяссар бўлди. [У] ҳар йили бир марта Марвга бориб султоннинг мулозиматида бўлар, сўнг яна Хоразмга қайтиб келар эди. Соҳиб ғаразлар унга ҳасад қилдилар ва султонни унга ёмон қилиб кўрсатдилар. [Оқибатда] Отсиз Марвдан қочди ва Хоразмда султонга қарши исён кўтарди ва ҳокимиятни тамом қўлга олди.

Отсиз ҳамиша кофирлар билан ғазо қилар ва кўп ўлжа топарди. Охири унинг мартабаси шу қадар [баланд] бўлдики, лашкар Султон Санжардан қочиб унга қўшила бошлади. [Охири] султон заруриятдан, Отсизни дафъ қилиш учун Хоразмга лашкар тортди. [Юқорида

⁸ Эл Арслон ибн Отсиз, Хоразмшоҳ, 1156—1172 йиллари Хоразмни идора қилган.

⁹ Султон Маликшоҳ — Салжуқийлар сулоласидан; 1072—1092 йиллари ҳукмронлик қилган.

¹⁰ Таштхона — Подшо ва хонларнинг ётоқ ва ҳар кунги рўзғорда керак бўлиб турадиган анжомлари сақланадиган омбор.

¹¹ Султон Барқёруқ — Салжуқийлар сулоласига мансуб султонлардан Рукиуддин Абулмузаффар Барқёруқ (1094—1104).

номи зикр этилган] Анворий ўша юришда [Султон Санжар] мулозиматида эди. [Султон Санжар] Ҳазорасп атрофига келиб унинг қалъасини қамал қилгач, Анворий мана бу рубойни ишшо қилди ва уни найзага битиб қалъага отди:

ای شاه جهان ملک جهان حسب تراست
وز دولت اقبال جهان کسب تراست
امروز بیک حمله هزار اسب بگیر
فردا خوارزم صد هزار اسب تراست

Эй жаҳон подшоси, олам ихтиёри сенинг иқтидорли қўлингдadir.

Ва жаҳондаги иқболу давлат сенинг касбингдир.
Бу кун бир ҳамла билан Ҳазораспни ол!
Эртага Хоразму юз Ҳазорасп сеникидир.

[Ўша вақтда] Рашид Ватвот қалъада, Отсизнинг мулозиматида эди. [У] жавоб тарзида мана бу байтни ёзиб юборди:

گر خصم تو ای شاه بود رستم گرد
یک خر ز هزار اسب نتواند برد

Байт:

Агар душманликда Рустамгўр бўлсанг ҳам,
Ҳазораспдан бирорта эшакни [ҳам] олиб кетолмайсан.

Султон [Санжар] Рашид Ватвотдан дарғазаб бўлди ва қасамёд қилдики, агар Ватвот қўлимга тушса, [уни] етти пора қиламан. Султон [Санжар] Рашид айтган мана бу байтни ҳам эшитган эди:

آتسز غازی بتخت ملک برآمد
دولت سلجوق آل او بسر آمد

Отсиз ғозий подшоҳлик тахтига минди.

Салжуклар хонадонининг давлатига у бош бўлди.

[Шу туфайли] султоннинг кўнглида қадимий кина ҳам бор эди. Қамал муддати чўзилиб кетди, Отсизнинг эса қаршилик кўрсатишга мажоли келмай кечаси қалъани ташлаб қочди. Ҳазорасп қалъаси султон томонидан фатҳ этилди¹². Ватвот эса ундан яширинди. Су-

¹² Бу воқеа, яъни Ҳазораспнинг Султон Санжар томонидан олинмиш воқеаси 1138 йили содир бўлган.

риштириб ва қидириб уни топдилар [ва] султоннинг ҳузурига келтирдилар. Султон [уни] етти пора қилишга буюрди. Ватвот султоннинг девонида мунший бўлган ва надимлик мансабига ҳам етишган Мунтаҳабуддин Бадъ котибга мактубча юбориб, ўртада туриб гуноҳини султондан сўраб беришни илтимос қилди. Мунтаҳабуддин султонга арз қилдиким, «Ватвот бир қушки, ғоятда кичик ва заифдир. [Шуниг учун ҳам] уни етти пора қилиб бўлмас. Эй жаҳон султони, буюргилки уни фақат икки пора қилсинлар». Султон ханда қилди ва бу латифа билан Ватвотнинг қонидан кечди ва дедиким, «[уни] икки пора ҳам қилиб ўлтирмайлик, [чунки] унинг бунга ҳам ҳоли йўқдир».

[Шундан кейин] Ватвот Термизга келди ва Султон Санжар ғузлар томонидан ўлдирилиб¹³, Отсиз бу томонга лашкар тортиб тамом Хуросон унинг қўлига ўтгунгача, бирмунча вақт, Термизда яшади. Рашид Отсиз билан учрашиш қасдида Термиздан жўнади ва Ҳабушанда унинг аскаргоҳига келди. [Рашид] бир қанча вақт Отсизнинг суҳбатдоши бўлди. Ногоҳ, беш юз элик биринчи йили¹⁴ Отсиз Хабушаннинг дарайи Хуррам деган жойида вафот этди...

Рашид [Ватвот] беш юз етмиш саккизинчи йили¹⁵ Хоразмда вафот этди. Айтишларича, унинг умр муддати тўқсон етти йил бўлган. Қабри Хоразмнинг Журжония шаҳридадир.

Унинг илми маъоний ва илми баёнда марғуб китоблари бор. «Ҳадойик ас-сеҳр»¹⁶ китоби унинг тасонифотларидандирки, шеър санъатида ундан фойдалироқ китоб йўқдир... Ва яна бир неча нусха илми шеър, истифода ва иншо илмидаги китоблар ҳам унинг тасонифотларидандир».

Адиб Шаҳобуддин Собир

«Моҳир донишманд, фозил, адиб ва камолатга етган шоир бўлган. Султон Санжар ҳукмронлиги даврида

¹³ Султон Санжар 1153 йили ғузлар томонидан тор-мор этилиб, асир олинган эди. Унинг вафоти 1157 йили воқе бўлди.

¹⁴ Беш юз элик биринчи йили — 1156 йили.

¹⁵ Беш юз етмиш саккизинчи йили — 1182 йили.

¹⁶ Рашид Ватвот бу китобининг бирмунча нусхалари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ҳам сақланмоқда.

Термиздан Марвга борди. [Шаҳобуддин Собирнинг] асли Бухородандир, аммо Хуросонда кун кечирган. [У] Рашид Ватвотнинг асрдошидир ва ҳар иккаласи бир-бирига нозик ҳажвлар айтишган. У ҳажвларни ушбу китобда келтириш ҳурматдан йироқдир. Хоқоний¹⁷ Ватвотни инкор қиларди, [лекин] Собирга эътиқодли эди. Анворий Собирни шоирликда мусаллам тутар эди.

Ва тўғриси, Собир ғоятда хуш гўй бўлган экан ва унинг сухани соф, равон... ва [у] ўз асридаги шоирларнинг сардафтари бўлган эди...

Ҳикоят қиладиларки, Собир Султон Санжар ва унинг аркон давлатининг наздида муҳтарам бўлди. Хоразмшоҳ Отсиз Хоразмда Султон Санжарга қарши исён зоҳир этганда, султон адиб Собирни пинҳоний тарзда Хоразмга, унинг аҳволдан доимо хабардор бўлиб туриш учун юборди. Отсиз [эса] бир фидойи шахсни [Марвга] юбориб, жумъа куни султонга тиф уриб ҳалок қилишни буюрди. Адиб Собир у шахснинг сурати ва белгиларини қорозга чизиб Марвга юборди. [Марвда] ўша шахсни тутиб олиб ўлдирдилар. [Шу вақт] Отсиз Хоразмда эди. Отсиз Собирнинг бу тариқа қилган ишидан хабар топди, [сўнг] адибнинг оёғу қўлини боғлаб Жайхунга ташлаб ғарқ қилдилар. Бу воқеа беш юз қирқ олтинчи йили¹⁸ юз берди».

Ҳаким Сузаний Самарқандий

«[Асли] Самарқандлик. Хуш таъб ва зариф сухан одам эди. Ешлигида таҳсил қилди, аммо таъби ҳазилга жуда мойил эди. [У таҳсил қилган] мадраса уламолари иттифоқлашиб ҳамхоналаридан бирини Сузанийни ҳажв қилишга кўндирдилар. У киши Сузанийга нозик ҳажвлар айтган ва Сузаний у билан баҳслашган. У ҳажвларни ушбу китобда келтириш муносиб эмасдир...

Ҳаким Сузанийнинг вафоти Самарқандда беш юз олтмиш тўққизинчи йили¹⁹ содир бўлган».

¹⁷ Хоқоний — Афзалуддин Бадил Иброҳим ибн Али; йирик Озарбайжон шоири (1121—1199).

¹⁸ Беш юз қирқ олтинчи йили — 1151 йили.

¹⁹ Беш юз олтмиш тўққизинчи йили — 1173 йили.

Жавҳарий Заргар

«Сухани ёқимли, надим шева [одам] эди. Адиб Собирнинг шогирди, Асируддин Ахсикатийнинг асрдоши эди. [Жавҳарийнинг] асли Бухородандир. Аммо, саёҳат юзасидан Ироққа келган ва Исфахонда турган. [У] ниҳоятда молдор киши бўлиб ҳамиша шоирларга хизмат қилур эди... ва «Аҳмад ва Маҳситти» достонини Жавҳарий назм қилган²⁰ ва бу достонни бузургвор шайх Низомий таълиф этган [ҳам] дейдилар».

Фозиллар султони Асируддин Ахсикатий

«Донишманд ва фозил [киши] бўлиб, сўзамолликда олий мартабага эга эди. Хоқонийнинг асрдошларидандир. Асли Туркистондан, Фарғонага қарашлик Ахсикатнинг ноҳиятидандир. Ироқи Ажам ва Озарбайжон мамлакатларида сокин бўлди. Холхол ва Мусул ҳокими уни ўз ёнига таклиф этган эди, умрининг охирини ўша ўлкаларда ўтказди.

Отабек Элдигиз²¹ Асируддиннинг суҳбатига толиб эди, аммо учрашув ва суҳбат муяссар бўлмади...²²

Фазл эгалари Асируддиннинг шоирлигига қойил қолганлар. Баъзиларнинг даъвоси шулки, унинг сухани Хоқоний ва Анворийнинг суханидан фазл리로қдир. Баъзилар [эса] бу даъвони маъқул топмаган. Инсоф қилиб айтганда, бу уч фозилнинг ҳар бирининг бир шеваси бордирки, бу ўзгаларда йўқдир. Асируддин сўзни донишмандона айтур эди. Анворий суханни завқ билан айтарди. Хоқоний [эса] лафзга безак ва оройиш беришда ҳаммадан мумтоз эди... [Хуллас] ҳар уччаласи маънилар дарёсининг гаввослари эдилар».

Мавлоно Сайфуддин Исфарангий

«Исфаранг Мовароуннаҳрдаги бир мавзеъдир. Мавлоно Сайфуддин [Исфарангий] толиби илм ва аҳли фазл

²⁰ Халқ оғзаки адабиёти материалларига таяниб битилган бу дoston Султон Санжарнинг канизаги, машҳур хонанда Маҳситтининг муҳаббатини тараннум қилади.

²¹ *Отабек Элдигиз* — Озарбайжон отабекларидан; Элдигизийлар давлатининг (жанубий Озарбайжон, Аррон, Наҳичевон, Исфаҳон ва Рай шу давлатга қараган) асосчиси Шамсуддин Элдигиз (1160—1174).

²² Асируддин Ахсикатий 1174 йил атрофида вафот этган.

одам эди. Сўзамолликда олий мартаба эгаси эди. Унинг [шеърлар] девони машҳур ва маърифатлидир. Уламо ва фузало унинг девонини Улуғбек султоннинг мажлисида доимо мутолаа қилардилар. Унинг суханини Асируддин [Ахсикатий]нинг суханидан ортиқ кўрар эдилар. Бу ўта кибрланишдир ва далилсиз даъводир.

Мавлоно Сайфуддин [Исфарангий] Эл Арслон Хоразмшоҳ салтанатининг бошларида Бухородан Хоразмга борди. Эл Арслон унинг кўнглини топди ва [унга] раҳму шафқат кўрсатди...

Мавлоно Сайфуддиннинг [шеърлар] девони ўн икки минг байтдан иборатдир...

Шоҳфур ибн Муҳаммад Нишобурий

«Хуш таъб ва фозил [киши] эди ва Заҳируддин Форёбийнинг²³ шогирдидир. Султон Муҳаммад Такаш²⁴нинг замонида иншо [девони²⁵нинг соҳиблиги] унга тааллуқли эди. «Рисолайи Шоҳфурий» ҳам унга тегишлидир. Истифода илмида [бир] рисола ва унвонлар ва иншода бир неча рисола ҳам ёзган... Шоҳфурнинг насаби ҳаким Умар Ҳайёмга борди. Шоҳфур Табризда олти юзинчи йили²⁶ вафот қилган...»

Давлатшоҳ Умар Ҳайём, вазир Низомулмулк²⁷ ва Исмоилияларнинг кўзга кўринган ҳукмдорларидан Ҳасан Саббоҳ ҳақида ҳам қизиқ ва қимматли маълумот келтиради:

«Аммо, ҳаким Умар Ҳайём Нишобурлик эди. [У] кўп фозил [киши] бўлган. Хусусан нўжум илмида ўз замонасининг саромади бўлган эди. Подшоҳлар уни азиз ва мукаррам тутардилар. Дейдиларки, Султон Санжар уни ўз олдида тахтда [бирга] олиб ўлтирарди. Хожа Наси-

²³ Заҳириддин Форёбий — Хуросонлик машҳур шоир (1156—1201).

²⁴ Султон Муҳаммад Такаш — Хоразмшоҳ, 1172—1200 йиллари ҳукмронлик қилган.

²⁵ Иншо девони (девони иншо) Ўрта асрда подшоҳ ва хонларнинг ёзишмаларини юритувчи девон.

²⁶ Олти юзинчи йил — 1203—1204 йили.

²⁷ Низомулмулк (Абу Али Ҳасан ибн Али) — Салжуқийлардан Алп Арслон (1064—1072), Маликшоҳ (1072—1092) даврида Бош вазир бўлган; машҳур «Сиёсатнома» китобининг муаллифи (1092 йилнинг октябрь ойида вафот этган).

руддин Тусий бу суратни Хулокухон²⁶нинг арзига еткизиб дедики, «менинг фазлим Умар Ҳайёмникидан юз баробар ортиқдир, лекин шу кунда ҳеч бир иш ўз қондаси билан қилинмаётир».

«Истахрий тарихи»нинг муаллифи айтганки, хожа Низомулмулк Тусий, Умар Ҳайём ва Ҳасан Саббоҳ Нишобурда таҳсил қилганлар ва бирга дарс қилардилар. [Улар] бир-бирлари билан биродарлик иплари билан боғланган эдилар. Хожа Низомулмулкнинг иқбол юлдузи кўтарилгач ва муносиблик билан мамлакатга вазир бўлгач, Ҳасан Саббоҳ ва Умар Ҳайём хожа [Низомулмулк] билан учрашиш қасдида Исфаҳонга бордилар. Хожа билан учрашишга муяссар бўлишгач, [Низомулмулк] уларнинг раъйи қудумларига анвойи иззат ва икромлар кўрсатди. Орадан бир оз вақт ўтгач, [улардан] сўради: «Сизларнинг мақсудингиз недур?» Умар Ҳайём деди: «менинг мақсудим шулки, маошимни Нишобурдан тайин қилгинки, [у билан] умримни фароғатда ўтказсам». Хожа [Низомулмулк] унинг айтганини бажо қилди. Ундан кейин Ҳасан [Саббоҳ]дан сўрадики, «сен нима дейсан?» Ҳасан деди: «Менинг илтифотим дунёвий ишларгадир». Хожа Низомулмулк унга Ҳамдон ва Динворнинг ҳокимлигини тайин қилди. Ҳасаннинг мақсади шул эдики, хожа Низомулмулк уни ўз вазирлигига шерик қилса. [Шунинг учун ҳам] берилган амалдан ор қилди ва хожадан дили оғриб, хожанинг адоватига қасд қилди. [Кейин] ҳамиша Султон Маликшоҳнинг надимлари билан борди-келди қилди ва нарду шатранж ўйнаш билан машғул бўлди ва [шу йўл билан] султоннинг яқинлари ва надимларини ўзига мойил қилди. [Улар орқали] султоннинг арзига еткиздики, «султон йигирма йилдан берли подшоҳлик қилмоқда. Султон ўз мамлакатидан не миқдор мол жам бўлиб, не миқдори харж қилинаётганидан воқиф бўлиши лозим». Султон хожа Низомулмулкни чақиртирди ва деди: «мамлакатнинг жам ва харж бўлган молини неча кунда ҳисоб-китоб қилиб бера оласан?» Хожа [Низомулмулк] дедики, «Подшоҳнинг давлатидан, букун мамлакатнинг бир чети Кошғорга, яна бир чети Рум ва Антоқиягача [чўзилган] дир. Агар астойдил тиришиб ҳаракат қилинса, шояд

²⁶ Хулокухон — XIII асрда Эронда Элхонийлар давлатига асос солган Чингизийлардан (1258—1265).

бир йил ичида бу иш анжомига етказилар». Келаси [куни] кечаси Ҳасан Саббоҳ султоннинг арзига етказдики, «агар султон бу ишни менга топширса ва қўлимни узайтирса, қирқ кунда бу ишни мукамал қилиб [унинг] арзига етказурман». Султон дафтархона²⁹нинг ихтиёрини унга топширди ва буюрдики, «мухосиблар ва муставфийлар³⁰ Ҳасаннинг амрида бўлиб, қирқ кун муддат ичида бу ишни охирига етказсинлар». Ҳасан дафтар иши билан машғул бўлди. Ҳасан қирқ кунга андак вақт қолганда ишни поёнига етказай деб қолди. Хожа [Низомулмулк] бу иш Ҳасан [Саббоҳ]нинг қўлида охирига етишини билди. [Шунинг учун] ҳийла ишлатди ва ўз чухра³¹сига Ҳасаннинг чухраси билан дўст бўлишини, [унга] бениҳоят кўп тилла ва моллар беришини буюрди. Чухрасига яна деди: «қирқинчи куни Ҳасан дафтар ишини мукамал қилади, [ўшанда] мен ва у султоннинг даргоҳига кирамиз. Сен Ҳасаннинг чухрасига «қани, хожангнинг дафтарини кўрайчи, у нималарни ёзибди; бу дафтар янгими ёки менинг хожамникими», дегин. Дафтар қўлингга тегиши билан [уни] ост-уст қил ва паришон қил». [Хуллас] шунга қарор қилишди. Ва хожа [Низомулмулк]нинг чухраси қирқинчи куни Ҳасаннинг дафтарини шу тариқа паришон қилди.

Хожа Низомулмулк ва Ҳасан, ҳар иккаласи, султон ҳузурига кирдилар. Султон Ҳасанга деди: «дафтарни мукамал қилдингми?» Ҳасан жавоб қилди: «Ҳа, [дафтар] мукамал бўлди». Султон деди: «[ундай бўлса] келтир». Ҳасан дафтарни султон ҳузурига келтириб очди. Султон Рай [борасида] сўраган эди, Румдан варақ очилди. Ҳасан англадики, хожа Низомулмулк макру ҳийла ишлатибди. [Ҳасан] хижолат чекди ва унинг оёқ-қўли титроққа келди ва [шу тарзда] шошиб-пишиб дафтарни йиғиштира бошлади. Султон унга ўшқириб берди. Шу он хожа [Низомулмулк] арз қилдики, «эй худованди жаҳон, мен аввал бошда бу девона одам, деб айтган эдим. Аммо подшоҳнинг [шунга] майли бўлгач, бошқа сўз қотолмадим. Бу қадар кенг мамлакатнинг қонунини

²⁹ *Дафтархона* — молия ишларини бошқарган девон шу ном билан ҳам аталган.

³⁰ *Муставфий* — подшоҳ хазинасига тушиб турадиган кримни бошқариб турувчи амалдор.

³¹ *Чухра* — подшоҳ, хон ва султонларнинг шахсий қўруқчиси. Чухралар асосан зодагонларнинг болаларидан олинган.

қирқ кунда қандай қилиб мукамал қилиб бўлади?!» Мажлис аҳли хожанинг тарафини олдилар ва Ҳасанни маломат қилдилар. Султон Ҳасанни калтаклаб чодирдан ҳайдаб чиқаришни буюрди. [Ҳасан] яширинди ва Исфаҳонда у уйдан бу уйга ўтиб қочиб юрди. Унинг раис³² Абулфазл деган бир дўсти бор эди. [Ҳасан охири] унинг уйдан паноҳ топди ва раис [Абулфазл] унинг кўнглини олди... [Ҳасан] бир кун кечаси раисга [бундай] деди: «агар биронта якдил ва ҳамжиҳат дўстим бўлганда, бу туркманнинг подшоҳлиги ва бу қишлоқининг вазоратини тамом йўқ қилар эдим». Раис [Абдулфазл] мулоҳаза қилдики, бу одам Кошғордан то Мисргача чўзилган бу улкан давлатни [фақат] бир дўсти билан қандай қилиб йўқ қила олар экан. Балки, бу киши савдойлик касалига мубтало бўлгандир. Уша кунёқ ёғ, бодом, афюн, бинафша ёғи олиб келди ва савдойиликнинг дафъи учун [яна] заъфарон ҳам қўшиб овқат тайёрлаттирди.

[Ҳасан Саббоҳ] раиснинг уйдан [ҳам] қочди ва Дайлам Кўхистонида жойлашган Аламут қалъасига қасд қилди. [Ҳасан дастлаб Дайламда] ибодат билан машғул бўлди ва қалъа кутвол³³ ини мурид қилиб уни ўзига қаратди. [Ҳасан Саббоҳ] доимо қалъа ташқарисидаги бир ғорда истиқомат қилар ва тоат-ибодат билан машғул бўлар эди. Қалъанинг кутволи Ҳасандан қалъа ичига ташриф буюришни илтимос қилди. Ҳасан деди: «мен бировнинг мулкида ибодат қилмайман. Бирор кимса [менга] ҳўкиз терисича ер сотса эди, мен ўз мулкимда ибодат қилсам». Кутвол [қалъа ичидан] бир ҳўкизнинг териси баробарида ерни унга сотди. [Ҳасан] қалъага кириб олгач, [унинг] тамом аҳлини мурид қилиб олди ва ўзига қаратди. [Сўнг] ҳўкизнинг терисини [майда ва узун қилиб] тилиб, қалъа дарвозасининг бир табақасига унинг бир учини боғлаб, [сўнг] қалъани айлантириб, [унинг иккинчи учини] қалъа дарвозасининг яна бир табақасига боғлади. Эрта тонгда қалъа амирига одам юбориб дедикки, «[бу кундан иборат] қалъа менинг мулкимдир, [чунки у] менга сотилган. [Энди] менинг мулкимда турма ва [ундан] чиқиб кет!» Қалъа аҳли тамоман

³² Раис — Урта асрларда, шаҳарда диний ва бошқа тартиб-қоидаларни мусулмонлар томонидан бажарилишини назорат қилиб турувчи кичик амалдор.

³³ Кутвол — қалъа бошлиғи.

Ҳасаннинг муриди бўлиб қолгани учун, қалъа ҳокими ночор ундан чиқиб кетди. Ҳасан шу тариқа, ҳийла билан, қалъани бўйсундирди⁵⁴. [Сўнг] қалъанинг баҳосини раис Абулфазлга ёзиб юборди. У ёзди: «ҳозиргача менинг ёру дўстим йўқ ва танҳоман. Агар ёру дўстим бўлганда, бундан ҳам зиёда ишлар қилган бўлардим...»

Фахруддин Банокатий

«Донишманд ва фозил одам эди. Султон Абу Саъидхон⁵⁵ даврида ўтган. «Тарихи Банокатий»ни у ёзган ва унда Хитой подшоҳларининг насаби, Ҳинднинг то охиригача, яҳудийлар, Рум ва бошқа [мамлакат]ларнинг аҳволи баён этилган. Муаррихлардан биронтаси аҳволни унингдек шарҳ қилган эмас. Шоирликда [ҳам] олий мартабага эга эди ва покиза қасидалар ҳамда пишиқ қитъалар айтган...»

Фахруддин Банокатийнинг тўлиқ исми Абу Сулаймон ибн Довуд ибн Абулфазл Муҳаммад ибн Довуд ал-Банокатийдир. Юқорида зикр этилган асари эса «Равзати ал-албоб фи таворих ал-акобир ва-л-ансоб» [«Акобирлар ва насаблар хусусида оқиллар боғи»] деб аталади. Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида бу асарнинг бир нусхаси [инв. № 18, 266 varaқ] сақланмоқда.

Фахруддин Банокатий бу асарини ёзишда ўзидан аввал ўтган муаррихларнинг асарларидан ва кўпроқ Рашидуддин⁵⁶нинг «Жомеъ ат-таворих» («Тарихлар мажмуаси») деган машҳур асаридан кенг фойдаланган ва буни ўзи ҳам эътироф этади.

«Тарихи Банокатий» жуда кам ўрганилган асар. Тўғри, унинг катта қисми маълум ва номаълум асарларга асосланган ва шу туфайли мустақил аҳамиятга эга эмас. Лекин унда Эрон, Ҳиндистон, Хитой ва Урта Осиёнинг қадимги тарихига оид айрим қимматли маълумотлар учратса бўлади. Ундан ташқари, бу асар кўп замон, давр ва мамлакатларни қамраб олганлиги билан

⁵⁴ Ҳасан Саббоҳ бу ерда тарихда Исмоилийлар давлати номи билан машҳур бўлган давлатга (1090—1256) асос солди.

⁵⁵ Султон Абу Саъидхон — Элхоний хонлардан, 1318—1336 йиллари Эронда ҳукмронлик қилган.

⁵⁶ Рашидуддин — 1247—1318 йилларда ўтган машҳур Эрон тарихчиси ва вазир.

ҳам аҳамиятга моликдир. Муаллиф асарни тўққиз қисмга бўлган ва инсон ҳамда дунёнинг «яратилишидан» то Элхон Абу Саъид замониғача мусулмон шарқиде содир бўлган муҳим воқеаларни шарҳ қилган.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тарихи Банокатий» ва бошқа манбаларга таяниб, Эрон, Озарбайжон ва Ироқ устидан қарийб юз йил ҳукмронлик юргизган Элхонийлар давлатининг инқирози ва унинг сўнгги дамларини ҳаққоний тарзда тасвирлаб бера олган. Бу хусусда таъкирада мана буларни ўқиймиз:

«...Султон Абу Саъид вафот қилгандан сўнг, [мамлакатда] умумий инқилоб воқе бўлди; имвиллик ва амонлик йўқолди; ухлаб ётган фитна бедор бўлди. Султоннинг хоқонлик маснадида муқаррар бўладиган зурриёти ва валиаҳди бўлмаганидан, атрофнинг амирлари зўравонлик пайдо қилдилар ва мустақиллик даъвосини қила бошладилар. Ҳар бир сардор султонликка ва ҳар бир шахна³⁷ амирликка каноат қилмас эди...

Озарбайжонда Шайх Ҳасан, амир Чўбон ва Шайх Жалоир хуруж бошлади. Ироқ ва Форсда Муҳаммад Музаффар ғалаба қозонди. Хуросонда сарбадорлар хоқон бўлдилар, [яъни] вазир Алоуддин Муҳаммадни ўлдириб, унинг ўрнига вазир бўлдилар. Марв ва Тусда Жони қурбоний [қабиласи] гавго кўтардилар. Ҳиротдан то Сарахсининг четигача қарнай ва ноғора[нинг] овози тутди. Хуллас, ҳижрий етти юз ўн олтинчи йил³⁸дан то етти юз саксон биринчи йил³⁹гача қарийб эллик йил Эронзаминда атрофнинг подшоҳлари бир-бирига бўйсунмадилар; вилоятдан-вилоятгача, шаҳардан-шаҳаргача, қишлоқдан-қишлоқгача ҳамма хусумат билан машғул бўлди. Қутб доираси, соҳибқирон амир Темур курагоннинг серсув қиличи ўзининг ғайрат ғилофидан юз кўрсатгунича [Эронзаминда] фитна олови бартараф бўлмади...»

Амир Хусрав Деҳлавий

«Унинг камолоти шарҳ ва баёнга эҳтиёжи йўқдир. Малак сифат зоти олам маънисининг ғанимати билан бадавлат ва молдордир. Ишонч конининг гавҳари ва

³⁷ *Шаҳна* — бирор шаҳар ёки аҳоли яшайдиган жойда турган ҳарбий қисм бошлиғи; миршаб; шаҳар бошлиғи.

³⁸ Етти юз ўн олтинчи йил — 1316-йил.

³⁹ Етти юз саксон биринчи йил — 1379-йил.

ирфон дарёсининг қийматли дури, ҳақиқат ишқибозлигини мажознинг тариқасида безаган, балки ҳақиқатнинг зебо келинига ошиқлиқ қилган ишқининг ўқи теккан маъшуқларнинг жароҳатларига унинг туз-намакли шеърлари туз сепар ва хасталарнинг шикаста кўнгилларини унинг хисравоний замзамаси тарошлар эди. [Амир Хусрав Деҳлавий] маъшуқлар подшоҳидир ва шу жиҳатдан ҳам унинг исми Хусравдир. Сўзамоллик мулкида шу исмнинг ўзи кифоядир ва унинг ҳақида суҳандонликнинг мартабаси йўқдир. Унинг хусусидаги қиссани қисқа қилмоқ зарур, вассалом.

Амир Хусравнинг асли туркдир ва дейдиларки, [у] Кеш шаҳридан бўлиб, Қарши атрофида истиқомат қилган Лочин хазорасига [яъни қабиласига] мансубдир. [Бу қабилла] Чингизхон замонида Мовароуннаҳрдан қочиб Ҳиндга бориб қолган. Амир Хусравнинг отаси амир Маҳмуд [ана шу] ҳазоранинг меҳтари⁴⁰ ва амири эди. [Деҳли султони] Султон Муҳаммад Тўғлуқшоҳ⁴¹ даврида Маҳмуд лочин Ҳиндда [ҳам] амир бўлди. Деҳли ҳокими бўлган Султон Муҳаммад амир Маҳмудга турли иноят, шафқат ва илтифотлар қиларди ва у олий даражага муяссар бўлди. [Амир Маҳмуд] кофирлар билан бўлган ғазотда шаҳид бўлди.

Амир Хусрав отасининг ўрнига ўлтирди ва амирлик номи билан [ҳам] номдор бўлди. Султонлик мулозимати ва [амирлик ишлари билан] шуғулланиш асносида турли фазилатларни жам қилди ва ота-боболарининг одатларини покиза тутди.

Унинг Султон Муҳаммад Тўғлуқшоҳга атаган қасидалари [ҳам] бор эди. Таҳқиқ оламининг насими унинг умид равзасига [қараб] эсгач, дунё ва шунга ўхшашларни [ўзининг] ҳиммат назаридан паст деб билди. Бир неча марта [султоннинг] мулозиматидан истеъфо бермоқчи бўлди ва Султон Муҳаммад буни рад қилди. Охири, турли йўллар билан, ул маҳлуқнинг мулозиматидан юз ўгириб, фуқаронинг хизматига машғул бўлди

⁴⁰ Меҳтар — улуғ, катта; бу ерда — қабилла бошлиғи.

⁴¹ Султон Муҳаммад Тўғлуқшоҳ — Тўғлуқийлар сулоласидан (1320—1398) бўлган Деҳли султони; 1325—1351 йиллари ҳукмронлик қилган. Бу ерда янглишиш содир бўлган, Ғуломлар сулоласидан бўлган Носир уддин Маҳмуд (1246—1265) ҳақида сўз бораётган бўлса керак.

ва истак қўлини... маърифатли шайх... Низомуддин авлиё⁴²нинг тарбият этагига урди.

[Хусрав Деҳлавий] бир неча йил тариқат билан шуғулланди ва подшоҳлар мадҳини ўзининг шеърлар девонидан чиқарди. Унинг хушбўй хотири мунаввар бўлди ва ҳақиқатларни кашф қилишда олий мақом топди. Шайхлар шайхи Низомуддин авлиё кўпинча айтарди: «умид қиламанки, маҳшар куни бу турkning қайноқ сийнаси билан мени кечирурлар». Хожа Хусрав кўп молу дунёсини шайх [Низомуддин авлиё]нинг қадамига нисор қилди...

Шайх Ориф Озарийнинг... «Жавоҳир ал-асрор» китобида келтирилганки, шайх Муслиҳуддин Саъдий жуда ҳам кексайиб қолган чоғида амир Хусрав [Деҳлавий] билан суҳбат қурган ва шунинг учун Шероздан Ҳиндга борган. Амир Хусравнинг шайх Саъдийга ниҳоят зўр эътиқоди бўлган ва мана бу байтда ўз эътиқодини баён этган:

خسرو سر مست انلر ساغر معنی بريخت
شيراز خمخانه مستی که در شیراز بود

Байт:

Хусрав [Деҳлавий] кайф устида соғарга маъни
Чунки мастлик хумҳонасининг зийнати Шерозда эди,
майини қуйди,

Яна бир жойда бундай дейлади:

ع: جلد سختم دارد شیرازہ شیرازی

Мисраъ: Сўзим Шерозийнинг ранг-баранг варақларининг жилди бўлди.

Ҳар ҳолда, унинг шайх Саъдийга бўлган хоҳиш ва эътиқоди маълумдир.

Амир Хусравнинг шеърлар девонини фозиллар жам қилолган эмаслар, чунки дарё зарфга сиғмас ва илоҳият илми ҳарфнинг қайдига кирмайди.

⁴² Низомуддин Авлиё (Хожа Низомуддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Дониёл) — ҳиндистонлик атоқли шайх ва мутасаввуф шоир (725/1324 йили вафот этган).

Саъид султон Бойсунқур баҳодир⁴³... амир Хусравнинг шеърларини жам қилишда кўп саъий ҳаракат қилиб бир юз йигирма минг байтдан зиёдрогини тўплади. Бундан кейин [амир] Хусравнинг девонига кирмаган икки минг ғазалини ҳам топиб қўшди.

[Умуман] амир Хусрав шеърларининг [ададини] текшириш амри маҳол бўлгани учун бу иш тўхтатилган эди.

Амир Хусрав ўзининг рисоаларидан бирида ёзганки, менинг шеърларим беш юз мингдан камроқ, тўрт юз мингдан ортиқроқдир. Айтадиларки, амир Хусравнинг «Хамса»си ўн саккиз минг байтдан иборатдир, шайх Низомий⁴⁴ [Ганжавий]нинг «Хамса»си эса йигирма олти минг байтдир...

Амирзода Бойсунқур амир Хусравнинг «Хамса»сини шайх Низомийнинг «Хамса»сидан ортиқ кўрарди. Марҳум хоқон Улуғбек кўрагон бу маъини қабул қилмасди ва шайх Низомийга ихлосманд эди. [Шу туфайли] бу ҳар икки подшоҳ ўртасида бир неча бор қаттиқ кўнгил холлик воқе бўлган эди. Уларнинг ҳар бири [фақат] бир шоирга ҳимоят қилур эдилар. Агар бу қаттиқ кўнгил холлик шу кунларда воқе бўлганда, бу замоннинг аҳли фозилларининг танқидий нуқтаи назари, уларнинг умрлари узоқ бўлсин, кимнинг устунлигини айтиб берур эдилар.

Алқисса, амир Хусравнинг хос ва нозик маънилари ва унинг ишқу муҳаббатга тўла ошиқона суханлари кишининг табиатига зўр олов ёқувчидир.

...[Умрининг] охири пайтларида амир Хусрав [ўз] шеърларини тўрт қисмга бўлган ва ҳар бир қисмига [алоҳида] бир исм қўйган. Булар қуйидагича:

«Тухфат ус-сиғар» («Ешлик туҳфаси») — [буни] ёшлик вақтида тасниф этган.

«Васат ул-ҳаёт» («Умр ўртаси») — сулуқ[га кирганининг] бошларида ва балоғатга етган даврида жам қилган.

«Қувват ул-камол» («Камолот қуввати») — тўла балоғатга етган ва шайхлигида жам этган.

⁴³ Бойсунқур баҳодир — Султон Шоҳруҳнинг ўғли ва вазири (1433 йили вафот этган).

⁴⁴ Шайх Низомий — Озарбайжоннинг улуғ, мутафаккир шоири Низомий Ганжавий (1141—1209).

«Бақияйи нақия» («Бстоблик қолдиғи») — ниҳоятда фақир ва қувватдан кетган вақтида таълиф қилган...

Аммо амир Хусрав узоқ умр кўрди, лекин умрининг [аниқ] муддати маълум эмас. Етти юз йигирма бешинчи йили⁴⁵ [унинг] мурод оти борлиқнинг танг даҳлизидан йўқликнинг майдони сари чопди ва руҳининг тўти қуши ўзини ҳаваслар қафасидан халос қилди. Унинг муборақ мозори Деҳлида...

Ва хожа Хусравнинг қасидалари, масалан, «Бахр ул-аброр» («Муқаддас дарё»), «Онис ал-қулуб» («Қалб дўсти») дирки, халқ орасида ғоятда машҳур эди ва замон фозиллари у қасидаларнинг жавобига машғул бўлган эдилар; унда фасоҳат ва балогатнинг додини берганлар. [Бу] қалам воситаси билан ушбу тазкирага киролмайди. Амир Хусрав «Хамса» ва ундан кейин бир неча рисола [ҳам] назм қилган. Масалан, «Қирон ас-саъдин» [«Икки саодатли юлдузнинг қўшилиши»]ким, [бу] Деҳли подшоси Султон Алоуддин⁴⁶ ҳақида айтилган. [Яна] «Маноқибнн Ҳинд ва тарихи Деҳли» ва бошқа китоблари ҳам бор. «Нўҳ сеҳр» («Тўққиз сеҳр») китобида ўн бир баҳрни риоят қилиб ўша маснавийни айтган ва унда Ҳинд подшоларининг аҳволини баён қилган. [Яна] «Хизрхоний»⁴⁷ дирки, унда Хизрхон ишқининг достонини назм қилган. [Хусрав Деҳлавийнинг] истифода илми ва мусиқийда ҳам китоблари бордир».

Носир Бухорий

«Фозил киши эди ва унинг шеъри [ўзининг ва замоннинг] кайфиятидан ҳоли эмас эди. Унинг шеърларидан кўнгилга камтаринлик ислари етарди. Ҳамиша саёҳат қиларди ва дарвишларнинг кийимини кийиб юрарди. [Унинг] наमतдан узун уст кийими ва тоқияси бўларди. Уни китобдан бошқа ҳамроҳи йўқ эди...

Ҳикоят қиладиларки, Носир [Бухорий] Маккага бора

⁴⁵ Етти юз йигирма бешинчи йили — 1325 йили.

⁴⁶ Султон Алоуддин — Хилжийлар сулоласидан (1290—1320) бўлган Деҳли султони; 1296—1316-йиллари ҳукмронлик қилган.

⁴⁷ Бу достон «Дувалрони ва Хизрхон» (ЎзФАШИ қўлёзмаси инв. № 7454) деб ҳам аталади. Хизрхон юқорида зикр этилган Султон Алоуддин Хилжийнинг ўғли бўлиб, отаси ўлими олдида уни валлахдликдан маҳрум этган. Дувалрони — Гужарот рожаси Ройқироннинг қизидир.

туриб дорулислом Бағдодга тушганда, хожа Салмон [Савожий]нинг овозасини эшитиб қолади ва уни топиб учрашишга қасд қилади. Бир куни хожа Салмон бир гуруҳ истеъдод эгаларининг ҳамроҳлигида, баҳор вақтида, Бағдод қалъаси ёнида суви селлек туғён қилиб оқаётган Дажлани томоша қилиб турур эди. Носир [Бухорий] хожа Салмонга салом берди. Салмон сўради: «сен кимсан?» [Носир] жавоб қилди: «[Мен] бир ғарибман ва шоирман». Хожа Салмон уни имтиҳон қилди ва деди:

دجله را امروز رفتار عجب مستانه بود

(Дажланининг рафтори букун ажаб мастона бўлубдир). Носир жавоб қилди:

پای در زنجیر و کفی بر لب مگر دیوانه بود

(Оёғи занжирда, қўли лабидаю, лекин девона бўлибдир).

Хожа Салмон [Савожий] Носирнинг латофатлик таъбига офарин ўқиди; [сўнг] уни қучоғига тортиб исмини сўради. [Хожа Салмон] бундан бурун Носирнинг шуҳратини эшитган эди ва бир неча вақт [улар] бир-бирлари билан ҳамсуҳбат бўлдилар. Носир [Бухорий]нинг хожа Салмонга бўлган эътиқоди ғоят зўр эди ва у ўзини унинг шогирди ҳисобларди...»⁴⁸.

* * *

Давлатшоҳ Хуросонлик шоирлардан амир Маҳмуд ибн амир Яминуддиннинг (724/1324 йили вафот этган) ўғли шоир амир Маҳмуд (745/1344 йили вафот этган) ҳақида ҳикоя қиларкан, ўша вақтларда Хуросонда ҳукмронлик ўрнатган сарбадорлар ва уларнинг салтанати хусусида ҳам қимматли маълумотлар келтиради:

«Аммо, муаррихлар сарбадорларнинг аҳволоти баёнига асло тегмаганлар ва фузало уларнинг аҳволи хусусида бирор тарих ёзган эмаслар. [Шунинг учун ҳам]

⁴⁸ Носируддин Бухорий 772/1370 (бошқа маълумотларга кўра 779/1378) йили вафот этган.

ушбу тазкирада уларнинг тарихидан андак қисмини маълум этиш вожиб кўринди.

У тоифа шижоатлик, мардона ва ҳашаматли бир тоифа эди ва [Элхон] султон Абу Саъиднинг вафотидан сўнг қарийб эллик йил Хуросоннинг аксарий шаҳарларида ҳукмронлик қилдилар. Сарбадорларнинг тарихи муаррихларнинг забт доирасидан тушиб қолгани учун [биз бунга тўхтаб ўтамиз ва] агар бу хусусда чўзилиш воқе бўлса бўлгандир, лекин бу фойдадан ўзга нарса эмас [деб ўйлаймиз].

Сарбадорлар бир навъ одамларки, бошларини дорга бағишлагандирлар. Улардан бир нечаси ҳукумат тепасида турганлар. [Булар қуйидагилар:]

1. Абдурраззоқ
2. Абдурраззоқнинг иниси Важҳуддин Масъуд
3. Хожа Али Шамсуддин
4. Паҳлавон Ҳайдар қассоб
5. Хожа Лутфуллоҳ ибн Масъуд
6. Амир Яҳёе Курробий
7. Паҳлавон Ҳасан Домғоний
8. Хожа Али Муайяд

Абдурраззоқ ҳукуматининг зикри: [у] сарбадорларнинг аввали эди. Асли Хуросоннинг Жуйин вилоятилик хожа Фазлуллоҳ Боштинийнинг ўғлидир. Боштин Сабзаборнинг қишлоқларидандир. Хожа Фазлуллоҳ ҳашаматли ва бузург хожалардан бўлиб, бойлик ва мулкдорликда Байҳақ атрофида унга ўхшаши йўқ эди. Унинг уч ўғли бор эди: каттаси Абдурраззоқ, ўртанчиси — Важҳуддин Масъуд, улардан сўнггиси Шамсуддиндир.

Абдурраззоқ шижоатли, мард, юқори даражали ва хуш кайфиятли йигит эди. Абдурраззоқ Сабзабордан Озарбайжонга Абу Саъидхоннинг мулозиматига борди. Хон унда шижоат ва мардоналик асарларини кўргач, уни тарбият қилиб, дастлаб ясовул⁴⁹ қилди. [У] бирмунча вақт ўша иш билан машғул бўлди. [Сўнг] хон уни Қирмондаги молу мулкни ундириш учун юборди... Андак фурсатда тамом амволни йўқотиб, изтиробда қолди. Охири, илож тополмай, отасининг молу мулкни сотиб девондан бўлган боқимандани тўлаш учун ўз ватанига қайтди. Йўлда Султон Абу Саъидхоннинг вафот этган-

⁴⁹ Ясовул — Йосо ва юсун бўйича хон томонидан берилган буйруқ ва кўрсатмаларни ижро этувчи кичик сарой хизматчиси.

лиги хабарини эшитди; шоду хуррам бўлди ва яширинча, Боштин қишлоғига бориб ўз қавму қариндошларини топди. [Абдурраззоқ] уларга [йўл-йўлакай] нимаики эшитган бўлса айтиб берди. Унинг қарам кишилари ва қариндошлари унга шикоят қилиб дедиларки, «қишлоғимизга вазир] Алоуддин Муҳаммад Фарумадийнинг жияни келган ва бир неча кундан берли бу қишлоқда жабру зулм қилмоқда; бизлардан шароб ва маҳбубаларни талаб этмоқда». Абдурраззоқ [бунга жавобан] деди: «жаҳон пароканда бўлган шу аҳволда бир қишлоқи боланинг ору номусини не сабабдан тўкасиз?!» Уша кечаси вазир Алоуддин Муҳаммаднинг жияни устига [бостириб] бордилар; [уни] банд қилдилар ва ўлдирдилар. Илк саҳарда Боштин қишлоғининг ташқарисида дор тикдилар ва ҳаммалари салла ва тоқияларини дорнинг устига қўйиб тошбўрон қилдилар, ўққа тутдилар ва ўзларини «сарбадорлар», деб номладилар. [Ана шу ерда] етти юз киши Абдурраззоқ билан аҳду паймон қилди.

Бу хабар [вазир] хожа Алоуддинга етгач, хожа Жамолуддинни бир минг қуролли киши билан уларни дафъ этиш учун юборди. Муғиса қишлоғи ёнида [улар] жанг қилдилар ва [сарбадорлар] хожа Алоуддин Муҳаммаднинг лашкарини шикастлантирдилар. Абдурраззоқ иниси Масъудга буюрди: «Тезроқ бор ва Алоуддин Муҳаммаднинг ишини тамомла!» Масъуд шикаст топган лашкарни таъқиб қилиб Фарумадгача борди. Хожа Алоуддин Муҳаммад уларнинг келаётганидан хабар топиб пароканда бўлди ва уч юз киши билан Астробод томонга [қочиб] кетди. Сарбадорлар уни таъқиб қилиб бордилар ва Жомнинг Кўхсори Кабуд [музофоти] ёнидаги Дилобод қишлоғида хожани тутиб шаҳид қилдилар. Бу воқеа етти юз ўттиз еттинчи йили⁵⁰ содир бўлди. Сўнг [сарбадорлар] хожа Алоуддин Муҳаммаднинг моллари ва хазинасини талаб Боштин тарафига қайтдилар [ва] шошилиш тарзда Сабзаворга бордилар ва шаҳарни қўлга киритдилар.

Уша вақтнинг ҳайрли ишларидан ва давлат осорларидан [яна] шу бўлдики, амир Абдулла жаноблари [ўзини] хожа Алоуддиннинг қизига унашган эди ва у Туршиздан 40 туяга шойи мато, тилло ва газлама юклаб Фарумадга юборган эди. [Карвон] саҳро

⁵⁰ Етти юз ўттиз еттинчи йили — 1336-1337 йили.

орқали Байҳақ қишлоқларидан Дуввина қишлоғига етганда, бу хабарни Абдурраззоқ эшитиб, ўша молу мулкни тўлиғича ўз тасарруфига олиш учун иниси Масъудни юборди. [Сарбадорлар] ўша моллар туфайли қувват ва шавкат топдилар. [Ўша вақтда] Абу Саъидхон ва хожа Алоуддин Муҳаммаднинг қарийб уч минг йилқиси Родгон ва Султон Майдон ўтлоғида юрган эди, Абдурраззоқнинг ўзи бориб отларни ўз тасарруфига олди. [Сўнг] ўша отларни Сабзаворга олиб бориб икки минг пиедани отлангирди ва ўз номига хутба ўқиттирди.

[Абдурраззоқ] бир йилу икки ой ҳукмронлик қилди ва Жуйин, Исфаройин, Жожирмни ўз тасарруфи остига киритди.

[Абдурраззоқ] фосиқ, бадфеъл, золим табиат киши эди. Етти юз ўттиз саккизинчи йилнинг сафар ойи⁵¹да иниси хожа Важҳуддин Масъуд томонидан ўлдирилди...

Хожа Важҳуддин Масъуд ибн Фазлуллоҳ Боштинийнинг тахтга ўлтириши. ... Унинг мартабаси баланд даражага кўтарилди ва Нишобур ҳамда Жомни қўлга киритиб олди. Аргунхон Жони қурбоний⁵² ундан мағлуб бўлди. [Хожа Важҳуддин Масъуднинг] етти юз турк гуломи бор эди. [Ундан ташқари], ўн икки минг сипоҳийга улуфа⁵³ берарди.

[Хожа Масъуд] икки минг кишиси билан Нишобурда бир кунда Жони қурбонийнинг етмиш минг кишилик ташқарига шикаст етказди. Эрта тонгда амир Муҳаммад туркман билан ҳамроҳ бўлган йигирма беш минг кишини Пушфуруш мавзеида тор-мор келтирди. Намози пешинда Қора Буқой Жони қурбоний бош бўлган [яна] йигирма минг кишини Билқишон қишлоғида шикастлангирди. Яна ўша куни намозидигар вақтида Аргуншоҳ [Жони қурбоний] ўттиз минг киши билан унинг (хожа Масъуднинг) устига юрди. Урдуғиш саҳросида уни ҳам мағлуб қилди...

Ва хожа Масъуд шайх ул-машойих Ҳасан Журийга...

⁵¹ Етти юз ўттиз саккизинчи йилнинг сафар ойи — 1337 йилнинг сентябрь ойи.

⁵² Аргунхон жони қурбоний — Султон Абу Саъидхон вафотидан (1335) сўнг Шимолий ва Ғарбий Хуросонни тасарруфига киритиб олган амир; Жони қурбоний қабиласининг бошлиғи.

⁵³ Улуфа — аскарларга бериладиган маош. От-улов учун ажратилган ем-хашак ҳам улуфа аталган.

мурид бўлди ва шайх билан бирга Туға Темурхон⁵⁴га қасд қилдилар. [Улар] Атрак сувининг лабида хон билан тўқнашдилар. Хоннинг етмиш минг кишиси бўлишига қарамай, хонни тор-мор келтирдилар. [Улар яна] итти-фоқлашиб, Малик Хусайн Курт⁵⁵га қарши қўшни тортдилар ва Малик [Хусайн] улар билан Зова вилоятида жанг қилди. [Сарбадорлар] Малик [Хусайн]ни ҳам тор-мор келтирдилар.

Аmmo хожа Масъуд бир кишига шайх Ҳасанга пичоқ уришини буюрди ва шайх [шу тариқа] ўлдирилди. [Оқибатда] Малик Хусайн мағлубиятининг акси бўлди. Малик [Хусайн]нинг одамлари [яна] жам бўлдилар. Хожа Масъуд чекиниб, Сабзаворга қайтди. Бу воқеа етти юз қирқ учинчи йили⁵⁶ содир бўлди.

Хуросоннинг аксарий шаҳарлари хожа Масъуднинг қўл остига ўтгач, Фирузкуҳ ва Рустамдорга ҳам қасд қилди ва у вилоятни ҳам босиб олди. [Лекин] Хожа Масъуд Рустамдордан қайтаётганида, Рустамдор ҳокими тоғ ёнбағирининг танг бир жойини эгаллади, исён кўтарди ва [хожанинг лашкарига] шабихун [яъни кечаси тўсатдан ҳужум] қилди. Фитначи лашкар уни ўраб олди ва хожа Масъуд лашкарининг аксарияти ўша ерда ўлдирилди. Бу воқеа етти юз қирқ бешинчи йил раби' ул-аввал ойининг охирлари⁵⁷да юз берди.

Хожа Масъуд етти йилу тўрт ой ҳукмронлик қилди. Мулкининг кенглиги Жомдан то Домғонгача ва Ҳабушондан то Туршизгача бўлиб, ундан кейин ҳукмронлик қилган сарбадорлар жамоасидан бўлган бошқа кишилар унинг навкарлари ва наввоблари эдилар. Хожа Важҳуддин Масъуд сарбадорларнинг соҳибқирони эди.

Ундан кейин унинг ғуломн Оқ Муҳаммад Темур икки йилу икки ой ҳукмронлик қилди [ва] етти юз қирқ еттинчи йили⁵⁸ хожа Али Шамсуддин ва сарбадорларнинг бошқа лашкари қўлида ҳалок бўлди.

⁵⁴ Туға Темурхон — Хуросон амирлари тахтга ўтқазган сўнгги Элхон. У 1353 йилгача ҳукмронлик қилган. Лекин унинг ҳокимияти Журжондан нарига ўтмаган.

⁵⁵ Малик Хусайн Курт — Хуросоннинг шарқий қисмида ҳукмронлик қилган Куртлар (Қартлар) сулоласидан бўлган ҳукмдор. Бу сулола 1245—1383 йиллари ўтган.

⁵⁶ Етти юз қирқ учинчи йили — 1342—1343 йили.

⁵⁷ Етти юз қирқ бешинчи йил раби' ул-аввал ойининг охирларида — 1344 йил август ойининг бошларида.

⁵⁸ Етти юз қирқ еттинчи йили — 1346 йили.

Оқ Муҳаммаддан сўнг хожа Масъуднинг навкарларидан бўлган Гулу Исфандиёр ҳокимият курсисига ўлтирди ва бир йилу бир ой ҳукм сурди. Қўпол ва ҳимматсиз бўлгани учун ҳукумат ишлари ундан зийнат топмади ва [шу туфайли] сарбадорларнинг лашкари хожа Али Шамсуддиннинг маслаҳати билан унга хуруж қилди ва етти юз қирқ саккизинчи йил жумод ус-соний ойининг ўн тўртинчи куни⁵⁹ уни шаҳид қилдилар.

Ундан сўнг амрзода аталган хожа Лутфуллоҳ ибн [хожа] Масъудни тахту салтанатга ўтқазिशга майл қилдилар. [Лекин] хожа Али Шамсуддин у ҳали балоғатга етмагани ва салтанатнинг йўл-йўруқ ва расм-русмларини билмагани учун бундай қилишни маслаҳат кўрмади. Унинг амакиси хожа Али Шамсуддинга [жияни] ҳукумат ишига муносиб бўлгунга қадар хожа Лутфуллоҳга нойиб бўлиб ҳукумат ишларини бошқаришни тайин қилдилар. Хожа Али Шамсуддин етти ой вақтинча ҳукмрон бўлди. [Хўжа Лутфуллоҳ] хўжаваш ва фақир одам эди. [Шу туфайли] «мен бу ишга муносиб эмасман», деб ўзини ҳукумат [ишлари]дан бекор қилди ва тўрт харвор⁶⁰ ипак газламани хазинадан олиб жонини салтанат ғавғосидан саломат олиб чиқди ва мамлакатни хожа Али Шамсуддинга топширди. Бу воқеа етти юз қирқ тўққизинчи йил[нинг] зулҳижжа ойи⁶¹да содир бўлди.

Хожа Али Шамсуддиннинг [тахтга] ўлтириши. У доно ва мард киши бўлиб, сарбадорларнинг ишларига ривож берди [ва] замон султони Туға Темурхон билан сулҳ тузди. Бунга кўра, [илгари] хожа Масъуднинг қўл остида бўлган вилоятлар [энди] унинг тасарруфида бўлади. [У] ўн саккиз минг кишига ойлик маош тайин этди ва райийтга шафқату меҳрибонлик қилди[ки, улар] эҳтиёжсиз кун кечирдилар. [Яна у] Сабзаворнинг ҳунармандларига шерик бўлди. Айтадиларки, [у] аҳолининг моҳонаси учун барот⁶² ёзмас эди ва [уни] мажлисида ўзи нақд тўлаб

⁵⁹ Етти юз қирқ саккизинчи йил жумод ус-соний ойининг ўн тўртинчи куни — 1347 йил 22 сентябрь.

⁶⁰ *Харвор* — бир эшак кўтарадиган юк; тахминан 80—300 килограмм ўртасида.

⁶¹ Етти юз қирқ тўққизинчи йил [нинг] зулҳижжа ойи — 1349 йилнинг февраль — март ойлари.

⁶² *Барот* — хон томонидан амалдорларга ўз эҳтиёжи учун аҳолидан озиқ-овқат ва ем-хашак тўплаш ҳуқуқи берилган расмий ҳужжат.

юборар эди... хожа Али [Шамсуддин] Сабзаворда фасол эшикларини ёпиб ташлади ва беш юз нафар фоҳиша хотинни [туттириб] тириклайин қудуққа ташлади. Унинг сиёсати шу қадар эдики, [агар] арбооб ва лашкардан бирон кишини чақиртирса, васиятнома ёзиб қолдирардилар, сўнгра унинг ҳузурига борар эдилар.

[Хожа Али Шамсуддин] Сабзаворда бир омборхона бино қилдики, туя юки билан унинг устига [бемалол] чиқа олар эди. [Яна] Сабзаворнинг жомеъ масжидини ҳам бино қилди ва унинг ўртасига бир ҳовуз ҳам қурдики, бир неча зинапоядан тушиб ундан сув олур эдилар.

Сабзаворнинг баъзи одамлари унинг насабини Ҳажжож [ибн] Юсуф⁶³га улардилар.

Унинг жибахона⁶⁴сида ҳар куни бешта жиба мукамал қилинар эди.

[Хожа Али Шамсуддин] Хуросоннинг ақсарий шаҳарлари устидан беш йилдан камроқ ҳукмронлик қилди. [У] фаҳш гўй ва бад сухан одам эди. Ақобир ундан четлаб қолди ва Ҳайдар қассоб уни Сабзавор қалъасида етти юз эллик олтинчи йили⁶⁵ ўлдирди. [У] ўша вақтда эллик олти ёшда эди.

Амир Яҳъё Курробийнинг [тахтга] ўлтириши. Ва Курроб Байхақ қишлоқларидандир. Хожа Яҳъё [Курробий] хожа Масъуднинг навқари⁶⁶ бўлиб, хожанинг яқинларидан эди.

[Амир Яҳъё] бузургзода эди ва хожа Али Шамсуддиндан сўнг ҳукумат тепасида қарор топди. Сипоҳсолор⁶⁷ликни [эса] паҳлавон айдар қассобга берди.

[Амир Яҳъё] сарбадорларнинг вилоятини кенгайттирди: Тусни Жони қурбоний ва амир Али Рамазоннинг тасарруфидан чиқарди. Жони қурбоний лашқари томонидан Тус ва Домгонга етказилган харобаликларни тузатиш билан машғул бўлди; Тус ва Машҳад вилоятининг ариқларини тузатди...

⁶³ *Ҳажжож ибн Юсуф* — Умавия сулоласи даврида Ироқ ҳокими бўлган ва ўта золимлиги билан от чиқарган саркарда (95/714 йили ўлган).

⁶⁴ *Жибахона* — қурол-яроғ омбори; баъзан — қурол-яроғ тайёрлайдиган устахона.

⁶⁵ Етти юз эллик олтинчи йили — 1355 йили.

⁶⁶ *Навқар* — хон, амирларнинг шахсий хизматчиси, ходими.

⁶⁷ *Сипоҳсолор* — қўшиннинг бош қўмондони.

Унинг замонида Самарқанд подшоҳи Ғозон султонхон⁶⁸ Байҳақ атрофларигача [бостириб] келди. Амир Яҳъё [Қурробий] у билан жанг қилишни [ва] учрашганини истади. [Лекин] Ғозонхоннинг лашкари ундан чўчиди [ва] сулҳ тузиб [орқага] қайтдилар. Хожа Яҳъё салтанатининг дастлабки вақтларида Туға Темурхон билан сулҳ тузди. Сал кейинроқ Астрободнинг Султон Дуввин деган жойида Туға Темурхонга қасд қилди ва улуғ тўй куни уни шаҳид этди...⁶⁹

Амир Яҳъё [Қурробий] етти юз эллик тўққизинчи йили⁷⁰ хотинининг укаси Алоуддавланинг саъий ҳаракати билан яқинларидан бири томонидан ўлдирилди. [У] тўрт йилу саккиз ой [мобайнида] Домғондан то Жомгача [бўлган ерларга] эгаллик қилди. [Унинг] икки минг лашкари бор эди. Намозхон ва Қуръонхон одам эди, аммо қотил ва бепок эди. Баъзан жунунлик унинг думоғини ишғол қиларди.

Унинг вафотидан кейин Ҳайдар қассоб ва сарбадорларнинг улуғлари хожа Яҳъёнинг иниси хожа Заҳир Қурробийни ҳукумат курсисига ўтқаздилар. У фақир, заиф ва ёввош [бир одам] бўлиб, бир йил ҳокимият тепасида турди. [Тамом] нардобозлик ва ўйин-кулги билан машғул бўлур эди. [Шу туфайли] унинг замонида сарбадорлар галаён қилдилар. Паҳлавон Ҳайдар унга [бундай] деди: «ҳалойиқ сендан ноумид бўлдилар». Хожа Заҳир жавоб қилди: «мен бу ишнинг уҳдасидан чиқолмаслигимни аввалдан билардим. Сизларнинг қистовингиз ва хоҳишингиз билан бу ишга ихтиёр қилган эдим. Энди олло таоло ҳақи мендан воз кечингларки, фароғатда ўз дарвишлигим билан шугулланай». [Шу тарзда] ҳокимиятдан воз кечди ва молу анжомлари билан Сабзаворнинг Қалъайи Сафидидан чиқиб Қурроб қишлоғига кетиб қолди. Хожа Заҳирнинг узлати [яъни ҳокимиятдан четланиши] етти юз олтмишинчи йил ражаб ойининг ўн учинчи куни⁷¹ содир бўлди.

⁶⁸ Ғозон султонхон — Мовароуннаҳр ва Еттисув устидан ҳукмронлик юргизган сўнгги мўғул (Чинготой наслидан) хони Қозонхон (1334—1346).

⁶⁹ Туға Темурхон сарбадорлар томонидан 1353 йили ўлдирилган.

⁷⁰ Етти юз эллик тўққизинчи йили — 1358 йили.

⁷¹ Етти юз олтмишинчи йил ражаб ойининг ўн учинчи куни — 1359 йил 12-июнь куни.

Паҳлавон Ҳайдар қассобнинг [тахтга] ўлтириши. У Жашн қишлоғидандир ва хожа Али Шамсуддиннинг нав-кари бўлиб, мазкур хожанинг замонида тарбият топганлардан бири эди. Хожа Али [Шамсуддин]дан сўнг сарбадорлар орасида зўр мартаба топди. [У] паҳлавон, мурувватли ва саҳоват пеша одам эди. Бир йилу бир ой ҳукмронлик қилди. Насруллоҳ Боштиний Исфароида унга қарши исён кўтарди. У беш минг киши билан Исфароин қалъаси ёнига келиб тушди [ва] бир ой қалъани ўраб турди. Ундан сўнг бир куни сарбадорларнинг улугларидан ва хожа Масъуд замонидан берли сарбадорлар орасида мўътабар ва мазкур ҳамда паҳлавон Ҳайдар [қассоб]нинг сипоҳсолори бўлган паҳлавон Ҳасан Домғоний, Муҳаммад Хайитободий ва Қутлубуқо билан иттифоқлашиб, Паҳлавон Ҳайдарни таҳорат қилиб турганда, ярадор қилиб ўлдирдилар, [сўнг] қалъанинг ташқарисига чиқариб бошини кесдилар [ва] Паҳлавон Насруллоҳ Боштинийни чақирдилар. [Ўша вақтда] хожа Лутфуллоҳ ибн хожа Масъуд Исфароин қалъасида эди. Паҳлавон Насруллоҳ [Боштиний] ва хожа Ҳасан Домғоний, ҳар иккаласи ҳам хожа Лутфуллоҳнинг отабеги⁷² эдилар. Улар [хожа] Лутфуллоҳнинг номига ноқора урдилар [яъни уни сарбадорлар подшоси деб эълон қилдилар]. Паҳлавон Ҳайдар [қассоб]нинг бошини [эса] Сабзаворга юбордилар. Бу воқеа етти юз олтмиш биринчи йил рабиъ ус-соний ойида⁷³ содир бўлди.

Амирзода Лутфуллоҳ ибн хожа Масъуднинг [тахтга] ўлтириши. Паҳлавон Ҳайдар [қассоб] Исфароин дарвозаси олдида ўлдирилгач, сарбадорларнинг умаро ва ақобирларидан бўлган Паҳлавон Ҳасан Домғоний ва хожа Фазлуллоҳ Боштиний амирзода Лутфуллоҳни мамлакат тахтига ўтқаздилар. Сабзаворнинг арбоб ва аҳолиси бу ишдан хурсанд бўлдилар; [бекор] оқиб кетаётган сув яна [қайтадан] салтанат ариғига равона бўлгани учун унинг ҳузурига чиқдилар ва [уни] муборақбод қилдилар; [бошидан] нисор⁷⁴ сочдилар.

⁷² *Отабек (оталиқ, отака)* — шахзодаларнинг тарбиячиси. Улар балоғатга еткунларича улусларини ҳам бошқарганлар.

⁷³ Етти юз олтмиш биринчи йил рабиъ ус-соний ойида — 1360 йил январь-февраль ойларида.

⁷⁴ *Нисор* — чочқи (тилло ёки танга — чақа). Подшоҳлар ва умуман нуфузли кишиларнинг бошидан танга-чақа, тилло сочиш.

[Лекин] унинг ҳукмронлиги бир йилу уч ойга етгач, у билан паҳлавон Ҳасан Домғоний ўртасида келишмовчилик воқе бўлди. Амирзода Лутфуллоҳ паҳлавон Ҳасан [Домғоний]га дашном берди. Паҳлавон Ҳасан у билан кинадор бўлди ва [бир куни] тунда унинг устига бос-тириб бориб [уни] қўлга олди, [сўнг] ноқорани ўз номи билан урди [яъни ўзини ҳоким деб эълон қилди]; амирзода Лутфуллоҳни [эса] бандга олиб Дастжирдон қалъасига жўнатди [ва] етти юз олтмиш иккинчи йилнинг ражаб ойи охирида⁷⁵ орқасидан одам юбориб уни ўлдиртирди.

Паҳлавон Ҳасан Домғоний ҳокимиятининг баёни. [У] довурак ва жувонмард [одам] бўлган, аммо иш туттишда хатога йўл қўяр эди. Унинг билан дарвиш Азиз Маждий ўртасида низо воқе бўлди. [Паҳлавон Ҳасан Домғоний] унинг устига лашкар тортди ва муқаддас [шаҳар] Машҳадни босиб олди. [Уша вақтда] дарвиш Азиз Машҳадда ибодат билан машғул эди. [Паҳлавон Ҳасан] уни тутиб олди ва деди: «сен аҳли тоат [бир] одамсан, [шунинг учун] сени ўлдиришга худодан қўрқаман. Урнингдан тур ва мулкимдан чиқиб кет!» Дарвиш Азиз буни қабул қилди. [Паҳлавон Ҳасан] унга икки харвор ипак мато бериб мулкидан чиқариб юборди. [Дарвиш Азиз] Исфаҳон тарафга кетди.

Хожа Ҳасан [Домғоний] даврида амир Вали Астрободда мустақил [ҳоким] бўлиб олди. Хожа Ҳасан билан унинг ўртасига низо тушди ва паҳлавон Ҳасан олти минг отлиқ [аскар]ни мукамал қилиб, Астрободга қараб борди. [Лекин] амир Вали етти юз отлиқ [аскари] билан уни мағлуб этди.

Уша вақтда хожа Али Муайяд амир Насруллоҳ Кўҳинбоний деган рақибини Домғонда қўлга туширди ва паҳлавон Ҳасан [илгари] Хуросондан чиқариб юборган дарвиш Азизни Исфаҳондан [Домғонга] чақиртирди; Хожа Насруллоҳни [эса] Каъбага жўнатди.

[Али Муайяд] фурсатни ганимат билиб, дарвиш Азиз билан иттифоқда, салтанат дамани урди [яъни ҳукмронликка майл қилди]. Амир Вали билан бўлган урушда қочиб кетган паҳлавон Ҳасан лашкарининг аксарияти хожа Али Муайяднинг овозасини эшитиб Домғонга кел-

⁷⁵ Етти юз олтмиш иккинчи йил ражаб ойи охирида — 1361 — йил май ойининг бошларида.

дилар ва уни Сабзаворга даъват қилдилар. У ҳар бирида иккитадан от бўлган икки минг суворий ва дарвиш Азиз билан бирга Сабзаворга қараб юрди. [Улар] кундузи пана жойларда тўхтаб, кечалари от сурардилар.

Хожа Ҳасан Домғоний Астрободдан чекингандан сўнг, [бундан беҳабар] Шақоқ қалъасини қамал қилиб турар эди. Хожа Али Муайяд [эса] Сабзаворнинг дарвозалари очилган тонг чоғида шаҳарга кириб олди. Аҳоли паҳлавон Ҳасан келди, деб хаёл қилди ва «паҳлавон Ҳасан давлатининг офтоби тоғ билан туташсин», деб дуо қилдилар. [Лекин] Бобо Шамс дедики, иш бундан ҳам чиройли бўлди ва халойиққа бу одам хожа Али Муайяд эканлиги маълум бўлди.

Хожа Али ўз номига ноқора урди ва паҳлавон Ҳасаннинг вазири [бўлган] хожа Юнус Симнонийни дорга осди; хожа Лутфуллоҳ учун [эса] таъзия тутди. [Сўнг] сарбадорларнинг сардорларига мактуб ёзиб [дедики:] «сизлар бу харом намак, таги паст [Ҳасан] Домғоний билан нима қилиб юрибсизлар; нега унинг мулозиматидан ор қилмайсиз?! Мен энди хазинани [одамларга] бўлиб бераман; агар узоқлашсангиз бундан маҳрум бўласиз. Ҳасан Домғонийнинг бошини олиб келишингиз лозим, бусиз бу тарафга келманг. Акс ҳолда хотин ва болаларингиз ҳалокат хавфида қолиши мумкин».

Хожа Али Муайяднинг мактуби [сарбадорларнинг] сардорларига теккан вақтда паҳлавон Ҳасан [Домғоний] Шақоқда эди. [Улар] Ҳасан билан ёвлашдилар ва уни тутиб олдилар. Ҳасан иш қўлдан кетганлигини англади ва [уларга] «мени тирик қолдиринглар [ва] дарвиш Азизнинг олдига олиб боринглар, чунки мен унга [бир вақтлар] яхшилик қилган эдим», деб ёлворди. Унинг сўзига кирмадилар ва Фахруддин Илқонийга унинг бошини кесишни буюрдилар. Унинг (Хожа Ҳасан Домғонийнинг) бошини олиб Сабзаворга жўнатдилар. Бу воқеа етти юз олтмиш олтинчи йили⁷⁶ содир бўлди. Паҳлавон Ҳасаннинг ҳукмронлиги тўрт йилу тўрт ой бўлди ва унинг даврида Тус сарбадорларнинг тасарруфидан чиқиб кетди.

Хожа Али Муайяд ҳукмронлигининг зикри. [У] саодатманд, довюрак, ва аслзода эди. [Хожа Али Муайяд] хожа Масъуднинг замонидан бери сарбадорлар орасида соҳиб ихтиёр эди. Унинг маслаҳатисиз бирор иш қилин-

⁷⁶ Етти юз олтмиш олтинчи йили — 1364—1365 йили.

масди. [У] паҳлавон Ҳасан Домгонийдан сунг мустақил ҳукмрон бўлди ва [ҳукуматнинг] ҳамма ишларини ўз қўлига олди... [Ҳожа Али Муайяд] етти юз олтмиш олтинчи йили комронлик курсисида қарор топди ва ўз номига хутба ўқиттириб, пул чиқартирди.

Унинг замонида халойиқ осудалик ва фароғат билан кун кечирди. Фуқародан [солиқ учун даромадининг] учдан бир қисминигина олди; [ундан] бир динор ҳам ортиқ олмас эди. Ўз салтанати даврида кадхудо⁷⁷ларни қисинтирмасди... Унинг қилган [энг ёмон] иши шу бўлдики, дарвиш Азизни ўлдирди ва шайх Ҳасаннинг муридларини ўзидан узоқлаштирди. Шайх Ҳасан ва шайх Халифа⁷⁸нинг мазорини Сабзаворнинг ҳожатхонасига айлантирди.

[Али Муайяд] сарбадорлар мамлакатини зиёд қилди: Туршиз, Кўхистон, Табс ва Киликни босиб олди ва Домгондан то Сарахсгача [бўлган ерларни] ўзининг тасарруф тутамига киритди.

Али Муайяд ўзининг ҳукмронлиги даврида улуг амир, буюк соҳибқирон Темур кўрагон жаноблари билан ҳамжиҳат ва садоқатли бўлди; [унга] дўст ва хуш муомалада бўлди.

Ҳожа Али [Муайяд] бир неча бор амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг [бир-бирига] душманчилиги бениҳоят кучайиб кетди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди ва хожа Али Муайяд улуг амир Темур кўрагондан ёрдам, мадад сўради ва Тоту номли кишини Самарқандга соҳибқирон ҳузурига юборди. Тўрт ойдан сўнг буюк соҳибқирон амир Темур Хуросонга лашкар тортди. Хожи Али Муайяд Сарахсга улуг амир Темур кўрагоннинг истиқболига борди, султонлик марҳаматига мушарраф бўлди. Улуг амир Темурнинг... унга садоқати воқе бўлди ва [хожа Али Муайяд] Хуросон мамлакатини амир Темурнинг тасарруфига топширди. Ўзи соҳибқироннинг мулозиматига машгул бўлди.

Ҳожа Али [Муайяд]нинг тафсилоти узун ва узоқдир; бу тазкирада барисининг тафсилотини келтириш малол бўлди.

⁷⁷ Кадхудо — қишлоқ оқсоқоли; ҳоким.

⁷⁸ Шайх Ҳасан ва шайх Халифа — сарбадорларнинг ғоявий раҳбарлари.

Ҳикоят қиладиларки,... хожа Али Муайяд етти йил соҳибқирон билан ҳамсуҳбат ва [унга] мулозим бўлди. Унинг жиянлари ва [бошқа] қариндошлари [ҳам] ўша мулозиматда унга ҳамроҳ эдилар. Хожа Али Муайяд Тун ва Қонн вилоятдан ҳамда Жом чегарасидан то Домгонгача [бўлган ерлар устидан] ўн саккиз йил ҳукмронлик қилди. [У] етмиш уч йил умр кўрди ва етти юз саксон саккизинчи йили⁷⁹ улуғ амир Темур кўрагон билан бирга Луристонга борганида ўқ тегиб шаҳид бўлди...

Хожа Али Муайяднинг вафотидан сўнг салтанат сарбадорларнинг қўлидан кетди ва Хуросон мамлакати соҳибқирон Темурнинг мулкига қўшилди.

* *
*

Жалолуддин Табиб

«Суфий ва хуш хулқли [киши] бўлиб, Музаффарийлар⁸⁰ замонида Форсда ҳақимлик ва табиблик қилди, [лекин] ҳақимлик ва табибликдан ташқари хуб шеърлар айтар ва шеър илмини яхши билар эди. «Гул ва Наврўз» достонини у назм қилган ва етти юз ўттиз тўртинчи йили⁸¹ ул китоб тўла шуҳрат топди ва ёшлар орасида [кўп] тарқалди. [Аmmo] у маснавий заифликдан ҳоли эмасдир, лекин [тили] соф ва равондир. Айтадиларки, мавлоно Симий Нишобурий бир ой ичида «Гул ва Наврўз»дан йигирма нусха кўчирган...»

Шарафуддин Ромий

«Донишманд ва фозил киши эди. Хусусан шеър илмида ўз асрининг саромади эди. [У] шеър илмида бир асар тасниф қилган ва унга «Ҳадойиқ ал-ҳақойиқ» [Ҳақиқат боғлари] деб ном қўйган. Ўша китобда бирмунча санъатларни дурж қилганким, Рашидуддин Ватвот «Ҳадойиқ ас-сеҳр»да ул санъатларни зикр қилмаган... Ва шайх Ориф Озарий «Жавоҳир ал-асрор»да мавлоно

⁷⁹ Етти юз саксон саккизинчи йили — 1386 йили.

⁸⁰ *Музаффарийлар* — 1313—1393 йилларда Форс, Исфаҳон, Кирмон ва Қурдистонда ҳукм сурган сулола.

⁸¹ Етти юз ўттиз тўртинчи йили — 1333-34 йили.

Шарафуддиннинг қасидаларидан бир қасидани келтирганки, шеърнинг тамомий санъат ва бадилари ўша қасидада мавжуддир. Бу тазкирада ул қасидани келтиришга эҳтиёж йўқ.

Мавлоно Шарафуддин шоҳ Мансур ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Музаффар даврида Ироқнинг малик аш-шуароси эди [ва] асли Табриздан. Унинг девони... Ироқ, Озарбайжон ва Форсада машҳурдир. Қасидалари ва мақтаъларининг ҳаммаси равон, санъатли ва катта истеъдод билан ёзилган...»

Мавлоно Лутфуллоҳ Нишобурий⁸²

«Ғоятда донишманд ва фозил [киши] бўлган. Сўзомолликда ўз замонида тенги йўқ эди. Шеър устодлари ичида шеърни ул кишидек санъат ва бади билан айтадиган одам кам эди. У сўзамолликнинг ҳамма навъларида комил эди...»

Мавлоно Лутфуллоҳ [Нишобурий] улуғ хоқон, олий соҳибқирон, қутб[лар] доираси амир Темур кўрагон салтанати даврида майдонга чиқди. [Унинг] мухтарам шаҳзода Мироншоҳ ибн Темур кўрагоннинг мадҳида покиза қасидалари бор эди... ва Мироншоҳ баҳодир уни тарбият қилур, [унга] олтинлар инъом қилур эди; мавлоно [эса] андак фурсат ичида олтинларни сарф қилиб қўярди. [Натижада]қийинчилик тортиб юрар эди. Умрининг охирида мавлоно [Лутфуллоҳ] Нишобур шаҳридан Исфаройинга келди [ва] Имом Али ибн Мусо Ризо⁸³...нинг қадамжойи деб аталган бир боғда кун кечирди...»

Давлатшоҳ, мавлоно Лутфулла муносабати билан Темур, унинг ота-боболари ва ёшлиги хусусида ҳам айрим маълумотлар келтирган:

«...унинг (амир Темурнинг) асли Кеш вилоятидан бўлиб, у борлос⁸⁴ларнинг улуғ амирларидан [бўлган] амир Торогойнинг ўғлидир. Чиготой улуси⁸⁵да асиллик ва

⁸² Мавлоно Лутфулла Нишобурий — 810/1407 йили вафот этган.

⁸³ Имом Али ибн Мусо Ризо — Шивалар эътиқод қилган ўн икки имомнинг саккизинчиси; имом Мусо Қозимнинг ўғли. 206/821 йили вафот этган.

⁸⁴ Борлос — Чингизхон истилосидан кейин Кеш (Шаҳрисабз) вилоятида ўрнашиб қолган турк қабилаларидан.

⁸⁵ Уша вақтда Чиготой улусига Ўрта Осиё ва Қошғар қараган.

Балад мартабаликда борлослардан бошқа қабила бўлмаган. Ва амир Тороғой Чингизхоннинг улуғ амирларидан Қарожор нўён⁸⁶нинг набирасидир.

Чингизхон Қарожор нўёни Чигатойга ҳамроҳ қилиб Мовароуннаҳр, Туркистон ва унинг музофотини идора қилиш учун юборган эди. Чигатой улуси ва ҳукуматнинг жилави бирмунча вақт унинг ихтиёри тутамида бўлди. У (Қарожор нўён) Хулокухон замонида Шом ва Миерни қўлга киритган амир Тороғойнинг акасидир..

Амир Тороғой ҳамма вақт соҳибқиронни зебу зийнат билан тарбия қиларди ва соҳибқирон салтанатнинг ясо ва қонун-қоидалари билан машғул бўлар эди..

Дейдиларки, соҳибқирон етти ёшлигида отаси билан бир қариндошиникига борди. Ул киши бадавлат, нуфузли киши эди ва фаровонлик билан кун кечирарди. [Унинг] етмишта турк ва ҳинд қули бор эдики, унинг молларини шундан билса бўларди. Уша киши соҳибқироннинг отасига шикоят қилди: «худо менга кўп молу давлат берди, лекин уни сақлашга [тамоман] ожизман. Қулларимиз сабру тоқатли эмаслар, фарзандларим [эса] салоҳиятсиз. Шу сабабдан молу дунёмга нуқсон етмаса, деб кўрқаман». Соҳибқирон гапга аралашди ва деди: «Эй ота, фарзандларингга молларингдан бўлиб бер ва ундан сўнг уларни ўз молу мүлкига доҳил қилгинким, [улар] ўз-ўзи билан овора бўлсин. [Сўнг] турк қулларни ҳинд қулларнинг тепасига қўйгинки, ҳиндларни ўз амри фармонига бўйсундирсинлар. [Кейин] ҳар уч қулни улардан ақллироқ бир қулнинг ихтиёрига топшир. [Сўнг] уларнинг ҳар бирини еттитадан қулнинг амири қил. [Кейин] етмиш қулга бош бўлган [ана шу] еттита қулни бир-бирининг таъзим ва таърифига буюр. Уларни кўздан қочирма, [чунки] бир-бирлари билан кўп суҳбатлашадилар». Уша киши дарҳол амир Тороғойга деди: «...сенинг бу фарзандинг жаҳонга подшоҳ бўлади, чунки буни [унинг] шу гапларидан фаҳмлаб турибман.. [Сўнг] сиёҳдон, қалам ҳозирлади ва ўша мажлисда соҳибқирондан хат [ёздириб] олдики, [бунда] «унинг давлат қуши иқбол майдонини ўз қаноти остига олгач, бирор киши ўша киши, унинг фарзандлари, зурриёти ва яқинлари-

⁸⁶ Нўён — ўн минг (тумон) кишилик қўшн бошлиғи. Баъзан шаҳзодалар ҳам шу ном билан аталган.

дан хирож олмасин; уларнинг гуноҳларидан ўтсинлар; унинг қавми торхон⁸⁷ қилинсин». Ул қавм то шу замонгача Туркистон диёрида торхондирлар».

Камол Хўжандий

«Замонасининг улуғи, ҳуш [таъб] ва одилларнинг мақбули эди. [У] хосу авомнинг маржи, давр акобирларининг сардори [ҳам] эди. [Унинг] латиф таъби шоирликка ошиққач, шу сабабдан, унинг зикри шуаронинг гуруҳида ёзилур. Аъло ҳазрат шайхнинг валийлик ва иршодлик даражаси бор эди. Шоирлик [эса] унинг мартабаларининг энг кейингисидир...

Шайхнинг туғилган ва ўсган жойи Хўжанд эди ва [у] ўша диёрнинг улуғларидандир. Хўжанд «Сувар алақолим»⁸⁸ [яъни «Иқлимлар сурати»]да «жаҳоннинг келинчаги» деб аталган покиза, кенг ва гоятда дилқушо вилоятдир. У вилоятда етишган меваларни туҳфа қилиб [барча] иқлимларга элтар эдилар.

Шайх [Камолуддин] саёҳат қилиб Байтулло⁸⁹нинг зиёрати учун Хўжанддан чиқди ва Каъбайи муаззаманинг зиёратидан сўнг Озарбайжон ўлкасига келди ва Табризнинг об-ҳавоси ва ери шайхнинг таъбига маъқул тушиб, ул жаннат мисол шаҳарни ўзига ватан қилди. Шайх Жалоирия⁹⁰ султонларининг замонида Табриз шаҳрида зўр шуҳрат топди ва у диёрнинг аксарий улуғлари шайхга мурид бўлдилар. Унинг шарофатли мажлислари фозилларнинг йигини эди.

Уша аҳвол асносида Тўхтамишхон⁹¹нинг лашкари Дарбанддан Табризга қасд қилди ва у диёрни фатҳ қилгандан сўнг, хоннинг фармонига кўра, шайхни Дашти

⁸⁷ Торхон — Солиқ ва жарималардан тамоман озод этилган киши, йирик мансабдор. Торхонлар хоннинг олдига сўроқсиз кира олар ва ундан тўққиз марта жиноят содир бўлмагунча, жазога тортилмас эдилар.

⁸⁸ Ал-Истаҳрийнинг (X аср) «Китоб масолик ал-мамолик» («Мамлакатларга бориладиган йўللар [ҳақида] китоб») асарининг форсча таржимаси шундай аталган.

⁸⁹ Байтулло — Макка.

⁹⁰ Жалоирия — Ироқ ва Озарбайжонда ҳукм сурган сулола (1336—1411)

⁹¹ Тўхтамишхон — дастлаб (1377 йилдан) Оқ Ўрда, сўнг Олтин Ўрда хони (1380—1395).

Қипчоқ⁹² диёрига, Сарой⁹³ шаҳрига олиб келдилар. Шайх [Камолуддин] тўрт йил муддат ичида Сарой шаҳрида истиқомат қилди...

Шайх [Камолуддин] Саройда ҳуш ҳол бўлди ва ақиб-бирлар унинг муридлари бўлган эдилар... Ва шайх тўрт йилдан кейин Сарой шаҳридан чиқиб Табризга борди. Султон Ҳусайн ибн Султон Увайс жалоир⁹⁴ шайх учун Табризда чиройлик бир манзил ва лангар⁹⁵ бино қилди; шайхнинг лангарига вақфлар қилди...

Шайх подшоҳлар ва ҳокимлар ҳузурида ғоят азиз ва муҳтарам эди. Унинг мулоимлиги, ҳуш таъблиги машҳурдир ва бунинг шарҳга эҳтиёжи йўқдир. Шайх [Камолуддин]нинг вафоти Табризда етти юз тўқсон иккинчи йили⁹⁶ содир бўлди...»

Камол Хўжандийнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган мана бу маълумотлар ҳам диққатга сазовордир:

Ҳикоят қиладиларки, Мироншоҳ ибн амир Темур кўрагон замонида шайх дарвишлик ва келди-кетди тўфайли бирмунча қарздор бўлиб қолди. Бир куни амирзода Мироншоҳ шайхни кўргани келиб қолди. [Эндигина] ўлтиришган ҳам эди, подшоҳнинг чухралари шайхнинг боғчасига қараб чопдилар ва олуца ва зардолу дарахтларини ғорат қилишга тутиндилар. Шайх кулимсираб, чухраларга [қараб], деди: «эй, мўғуллар! [яхшиси] бошқа боғни ғорат қилинг, чунки, Камол бечора қарздор бўлиб қолган ва бу боғ мевасини сотиб қарз олган кишиларига бермоқчи. Мабодо сизлар [бу бўстонни] ғорат қилсангиз, бу камбагал ёмон ва бад феъл ғанимлар қўлига тушиб қолади». Султон Мироншоҳ деди: «Шайхнинг [ҳақиқатан ҳам] қарзи бормикан?» Шайх жавоб қилди: «Минг динор»⁹⁷. Подшоҳ ўша мажлисдаёқ ўн минг динор нақд келтиришларини ва қарзларини тўлаб олиш учун шайхга беришларини буюрди».

⁹² *Дашти Қипчоқ* — Ҳозирги Қозоғистон территорияси, Волгадан то Днепргача чўзилган Жанубий Россия ерлари ҳам XI асрдан бошлаб шу ном билан аталган.

⁹³ *Сарой* — Олтин Ўрда хоқлигининг пойтахти. Ахтуба дарёсининг Волгага қуядиган жойида, ҳозирги Волгаград шаҳари яқинида бўлган.

⁹⁴ *Султон Ҳусайн ибн Султон Увайс жалоир* — Жалоирин сулоласидан бўлган ҳукмдор (1356—138).

⁹⁵ *Лангар* — йўловчилар тўхтаб ўтадиган, камбагал ва етим-есирга овқат бериладиган жой; гарибхона.

⁹⁶ Етти юз тўқсон иккинчи йили — 1390 йили.

⁹⁷ *Динор* — оғирлиги 2 мисқолдан иборат бўлган қумуш танга. Бир динор 6 дирҳамга тенг.

Бисотий Самарқандий

«Ҳуш суҳан шоирлар жумласидан эди ва ғазални нозик айтур эди. [Бисотий] Султон Ҳалил баҳодир ибн Мироншоҳ кўрагон замонида Самарқандда майдонга чиқди. Дейдиларки, у бўйра тўқувчи бўлган [ва шу сабабдан] аввал «Ҳасирий» деган таҳаллуси бор эди. Исмадулла Бухорий⁹⁸ унинг қобилияти ва тузук зеҳнини кўргандан кейин [унга] деди: «Бўйра улуғларнинг бисотиға лойиқдир, сенга [эса] «Бисотий» деб таҳаллус қилиш зарурдир. У хожа Исмадга ихлосманд ва [лекин] шайх Камол [Хўжандий]ни инкор этар эди.

Камол [Хўжандий] ғазалларидан бирининг матлаъи будир:

نشان شب روان دارد سر زلفی پریشانش
دلایل روشن است اینک چراغ ز بردامانش

Зулфининг паришонлиги ўтувчи кечадан бир нишонадир.
Далили аниқки, чирог тун охиригача ёнади.

Мавлоно Бисотийнинг [унга] айтгани будир:

در نظم بساطی را کمال از خود مدان کمتر
که پرور دست جون خواجه بآب دیده سلمانش

Бисотий назми дурларини эй Камол ўзингдан кам тутма.
Чунки [шоир] Ҳожу ундан тарбият толиб, кўз ёши қилиб
унга таслим бўлган.

Давлатшоҳ Бисотий Самарқандий ҳақидаги қисмда Мовароуннаҳрнинг Темур вафотидан (1405 йил 18 февраль) сўнгги сиёсий ва иқтисодий аҳволига доир мана бу маълумотларни ҳам келтирган:

«...аммо султонзода Ҳалилулла улуғ амир Темур кўрагоннинг вафотидан сўнг Самарқанд тахтига ўлтирди... соҳибқирон ўз ҳукмронлиги даврида Эрон ва Туроннинг хирожидан жам қилган ҳазинани очди ва найсон⁹⁹ булутидай [кўп], балки Бадахшон лаъли конлари

⁹⁸ *Исмадулла Бухорий* — XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда ўтган бухоролик шайх ва шоир (1425 ёки 1426 йили вафот этган).

⁹⁹ *Найсон* — Қадимий Сурия календарининг еттинчи ойи; апрель ойига тўғри келади.

ва Уммон денгизи¹⁰⁰дек кўп олтин ҳамда жавоҳирни лашкар ва раийятга инъом қилди... [Ҳалил султон] тўрт йил Самарқанд ва Мовароуннаҳр диёрида салтанат қилди. Охири Худайдод Ҳусайний, Худайдод жете¹⁰¹, Бердибек ва бошқа амирлар унга ҳуруж қилдилар. Бунинг сабаби шу эдики, [Ҳалил Султон] ҳожи Юсуфуддиннинг канизакларидан Шоди Мулкга ошиқ бўлиб, ўз никоҳига олди. Ул хотин салтанат ишларига аралашди, умарони назар-писанд қилмади [ва шу тўфайли] саккиз юз ўн биринчи йили¹⁰² шаҳзода Ҳалилни тутиб банд қилдилар, Шоди Мулк оғанинг қулоқ ва бурнини кесдилар, [сўнг] шаҳзодани Шоҳрухия¹⁰³ қалъасига жўнатдилар...

Ҳаром намак амирларнинг истелоси ва амирзода Султон Ҳалилнинг қамаб қўйилганлиги овозаси Шоҳрух султоннинг шарафли қулоғига етгач, кўп сонлик лашкар тўплаб Ҳиротдан Самарқандга қараб юрди. Шоҳрухнинг голиб лашкари Жайхундан ўтгач, ўша бад нажод, ҳаром намаклар унга қаршилиқ кўрсатишга қувватлари келмади [ва] пойтахтни ташлаб Туркистон томонга қочдилар. Уларнинг моллари ва ҳайвонларини Самарқанд ва унинг музофотидаги халқ торож қилдилар.

Ҳикоят қиладиларки, Шоҳрух султон Самарқанд тахтада ўлтиргач, Темурнинг Кўк сарой ва Самарқанд аркида сақланаётган хазинасига қадам босди. Аблахларнинг думоғи ақлдан ҳоли бўлганидек, [Шоҳрух ҳам] ул ҳазинани ганждан ҳоли топди...

Шоҳрух султон... гирён бўлди ва подшоҳона ҳимматини ул куфрон неъматни дафъ қилиш учун сарфлади ва Шоҳрух амирлари жумласидан бўлган амир Шоҳмалик [турли] тадбир билан уларнинг орасига ихтилоф солди. [Натижада] Худайдод жете Худайдод Ҳусайнийни ўлдирди. Қолганлари [бир-бири билан] овора бўлдилар ва Мовароуннаҳр Шоҳрух тасарруфига кирди. Султон Ҳалил банддан халос бўлиб амакисининг саодатли дав-

¹⁰⁰ Уммон денгизи — Жанубий Арабистон денгизи.

¹⁰¹ Жете — XIII асрнинг ўрталарида Чигатой улуси икки қисмга (Мовароуннаҳр ва Мўғулистон) бўлиниб қолди. Мўғулистонликлар Мовароуннаҳрдаги мўғулларни қороунас (дурагай), мовароуннаҳрликлар эса уларни жете (босмачи) деб атаган.

¹⁰² Саккиз юз ўн биринчи йили — 1409 йили.

¹⁰³ Шоҳрухия — Оҳангарон дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган жойида жойлашган қадимий шаҳар бўлиб, мўғуллар истилосига қадар Банокат аталган. Амир Темур уни тиклаган ва ўғли Шоҳрух номи билан шундай атаган.

лат палосини ўпишга мушарраф бўлди. Шоҳрух султон бор шафқат [ва] имкониятни унинг хусусида сарф қилиб, шаҳзодани ўзи билан бирга олиб Жайхундан ўтди. Самарқанд тахти ва салтанатини [эса] ўзининг асл фарзанди амирзода Улуғбекка муқаррар қилди ва амир Шоҳмаликка, шаҳзоданинг мулозиматида, ул диёрнинг ҳукуматини топширди. Бу воқеа саккиз юз ўн биринчи йили¹⁰⁴ [содир] бўлди.

Шоҳрух султон Ҳалил султонни Ҳиротга олиб келгач, Рай, Қум, Ҳамадон ва Динвор вилоятларининг ҳукуматини, то Бағдодгача [бўлган ерлар билан], унга инъом қилди. [Сўнг] байроқ, қўшноғора ва ноқорахонани унга ҳамроҳ қилди¹⁰⁵ ва улуг амирларни унинг овозаси учун бир қанча манзилгача [у билан бирга] юборди.

Султон Ҳалил икки ярим йил ул диёрда амакисининг ноийби бўлиб ҳукмронлик қилди ва саккиз юз ўн тўртинчи йил ражаб ойининг ўн саккизинчисида¹⁰⁶ Райда тангрининг ҳузурига етишди. [Ҳалил султон] йигирма саккиз йил умр кўрди».

Амир Қосим Анвар

«Ҳақиқат дарёсининг гавҳари, тариқат водийсининг сайёҳи эди... асли озарбайжонлик. Туғилган ва ўсган жойи Табризнинг саробидир. [Қосим Анвар] ул диёрнинг сайид ва шарафли кишиларидан. Ёшлик вақтида шайх ул-машойих Садруддин Ардабийга... мурид бўлган ва бирмунча вақт ул бузрукворнинг ҳузурини сулукка машғул бўлган... Шайх ҳазратларининг ижозати билан Жилонга борди ва бир неча вақт ул диёрда ҳаёт кечирди ва талаб водийсининг ташналарини ирфоннинг зилол суви билан сероб қилди.

Ул ҳазратнинг фазлу камоли овозаси тамом атроф ва теваракка тарқалгач, Хуросонга борди ва бир неча вақт Нишобурда туриб қолди. Хуросон уламолари унга эътироз билдирганлари учун доруссалтанат Ҳиротга

¹⁰⁴ Саккиз юз ўн биринчи йили — 1409 йили.

¹⁰⁵ «... байроқ, қўшноғора ва ноқорахонани унга ҳамроҳ қилди» — Байроқ, қўшноғора мустақил ҳукмдорлик белгиси. Бирор ҳукмдорнинг ёрдами билан ҳокимиятга эришган кишиларга берилган белги.

¹⁰⁶ Саккиз юз ўн тўртинчи йил ражаб ойининг ўн саккизинчисида — 1411 йил 8 ноябрда.

майл қилди. Ҳирот аҳолиси тамом эътиқод ва ихлос билан унга қўл бериб мурид бўлдилар... Пойтахт Ҳирот ақобирлари ва амирзодаларидан кўпчилиги сайидга мурид бўлгач, ғаразғўйлар мана бу гапни замон подшоҳи Шоҳрух султонга етказдилар: «сайиднинг бу шаҳарда бўлиши маслаҳат кўрилмайди, чунки шаҳарнинг ақсарий ёшлари ул кишига мурид бўлибдирларки, [иш қилиб] бундан бирор фасод пайдо бўлмаса». Подшоҳ сайидни [Ҳиротдан] чиқариб юборишга ҳукм қилди. Умаро ва аркон давлат бу ҳукмни сайидга ҳар қанча етказса ҳам фойда бермади ва у [ҳар гал] дердики, «Шоҳрух мени қайси жиноятим учун мусулмонлар диёридан чиқариб юборар экан». Иш шу жойга бордики, подшоҳ сайидни шаҳардан мажбуран чиқариб юборишга амр қилди. Султонзода Бойсунқур [отасига бундай] деди: «Мен сайидни латифалар ва яхши гаплар билан жўнатиб қўяман. Қўполлик ва дағалликка ҳожат йўқ». [Сўнг] ўрнидан туриб, сайиднинг зиёратига борди. [Улар] ёқимли суҳбат қилдилар. Суҳбат вақтида сайиднинг кетиши [масаласи] ўртага тушди. Сайид [бундай] деди: «Отанг мусулмонлар подшоҳидир. [Шундай бўлгач,] мени қандай сабабга кўра бу шаҳардан чиқариб юборяпти?» Шаҳзода Бойсунқур жавоб қилди: «Эй, сайид, сиз нима учун ўз сўзингизга амал қилмаётибсиз». [Сайид] деди: «Ул сўз қайси экан?» [Шаҳзода] жавоб қилди:

قاسم سخن کوتاه کن خیر عزم راه کن
شکر پر طوطی فکن مردار پیش گرگان

Қосим сўзни калта қилу, яхши йўлга кириш.
Тўтига шакар беру, ўлимтикни бўриларга бер.

Сайид шаҳзодага таҳсин ўқиди ва [уни] дуо қилди. Шу ондаёқ улоғ [ва бошқа йўл анжомларини] ҳозирладилар; аъёнлар унга мадад қилдилар ва [сайид] Балх ҳамда Самарқанд томон жўнаб кетди.

[Қосим Анвар] бирмунча вақт ўша диёрда хосу авомнинг маржиъ бўлди ва яна доруссалтанат Ҳиротга қайтиб, бир қанча вақт у ерда кун кечирди. Ақобирлар, сайидлар, уламо ва фузало ҳамиша [унинг] шарофатли суҳбатларига етишиб турдилар ва унинг азиз хизматларига мойил бўлур эдилар...

Ҳаётининг охирида ҳазрат саъдат маоб Ҳиротдан чиқиб ўз ватани томон йўл олди. [Ўша вақтда] он ҳазрат қартайиб қолган эди ва маҳфага тушиб Жом вилоятига келди ва ҳаржирд¹⁰⁷ қишлоғида тўхтади. Ҳавонинг ҳарорати туфайли ўша қишлоқ кадхудо¹⁰⁸ларидан бирининг боғидан паноҳ топди. У бўстоннинг ёқимли ҳавоси ул ҳазратнинг таъбига ёқиб тушди [ва шу сабабдан] бир неча кун ўша боғда туриб қолди; боғнинг мевасини унинг эгасидан сотиб олди ва ўша мақомда ҳуррам ва осуда бўлди. Сайидга мулозим ва суҳбатдош бўлган ақобирлардан баъзилари бу тавқифни ғанимат билиб ўша боғни эгасидан қатъий баҳолаб сотиб олдилар ва ҳазрати сайиднинг бандалиги учун боғда мухтасар бир иморат бино қилдилар...

Ҳазрат сайёдат паноҳнинг вафоти Ҳаржирд қишлоғида саккиз юз ўттиз бешинчи йили¹⁰⁹ воқе бўлди ва унинг муборак қабри... ана шу боғдадир...»

XV асрда Хуросонда ва айниқса Хиротда илму фан ва маданият тараққиётидан гувоҳлик берувчи мана бу маълумотларни ҳам диққатингизга ҳавола қиламиз: «Аммо шаҳзода Бойсунқур... ҳунарпарвар ва ҳунармандликда жаҳонда машҳур бўлди. Шеърят ва хаттотлик унинг замонида ривож топди. Ҳунарманд ва фазл эгалари унинг овозасини эшитиб, атроф ва теваракдан унинг хизматига келдилар. Ҳуш хат котиблардан қирқ киши унинг кутубхонасида китобат қилиш билан машғул эдилар. Мавлоно Жаъфар Табризий котибларнинг пешқадами эди. [Бойсунқур мирзо] ҳунармандларни риоят қилар, шуарони дўст тутар эди... [ўзи] туркий ва форсий шеърларни яхши айтарди ва олти қалам билан хат ёзар эди¹¹⁰ ва жуда чиройли ёзарди...

Ҳикоят қиладиларки, Бойсунқур баҳодирнинг замонида хожа Юсуф Андугоний етти иқлимда тенги йўқ

¹⁰⁷ Ҳаржирд — Жом билан Зуробод қишлоғи орасига жойлашган. X—XI асрларда Хусравжирд аталган.

¹⁰⁸ Кадхудо — бу ерда жамоа бошлиғи ёки даҳа оқсоқоли.

¹⁰⁹ Саккиз юз ўттиз бешинчи йили — 1431-32 йили.

¹¹⁰ Олти қалам билан хат ёзар эди — хатнинг асосий турларидан яъни насх, настаълик, сулс, девоний, руқоъи, райҳоний хатлари.

хонанда ва созанда эди. Унинг доврўғи Юсуф¹¹¹нинг дилини тарашларди ва унинг ҳисравоний оҳанги жигарга туз сепар эди. Иброҳим султон ибн Шоҳрух султон бир неча бор Шероздан одам юбориб, Бойсунқур султондан хожа Юсуфни сўратдирди, [лекин] Бойсунқур буни рад қилди. Охири, юз минг динор нақд оқча ва қимматли совғалар юбориб, хожа Юсуфни унинг ҳузурига юборишни Бойсунқурдан [яна] сўради. Бойсунқур мирзо биродарига жавоб ўрнида мана бу байтни юборди:

ما يوسف خود نهي فروشيم
تو سيم سياه خود نكهدار

Биз Юсуфимизни [асло] сотмаймиз.
Сен эса қора чақангни эҳтиёт қил!

* * *

*

«Давлатшоҳ тазкираси»да буюк ўзбек олими Улуғбек (асл исми Муҳаммад Тороғой) ҳақида ҳам баъзи қимматли маълумотлар келтирилганки, улар шак-шубҳасиз улуғ олим хусусидаги тушунчамизни бирмунча кенгайтиради ва чуқурлаштиради.

Маълумки, Улуғбек мирзо ўз даврида (1409—1449 йиллари ҳукмронлик қилган) Мовароуннаҳрда илму фан, адабиёт ва санъатимиз равнақига муносиб улуш қўшган ажойиб олим ва маърифатпарвар шахсдир. Унинг астрономия, геометрия ва тригонометрия фанлари тараққиётида катта ўрин тутган «Зижи жадиди кўрагоний» («Кўрагонийнинг янги зижи») деган шоҳ асари бутун дунёга машҳур. Бу асар бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Улуғбекнинг замонида яратилган ва фаннинг айтарлик ҳамма асосий соҳаларига бағишланган бошқа ўнлаб шоҳ асарлар эса жаҳон халқлари маданияти хазинасида юксак ўринлардан бирини эгаллаб турибди. Унинг замонида қурилган, қайтадан тикланган ёки тузатилган муҳташам олий биноларни айтмайсизми. Ота-боболаримизнинг ақлу идроки, басорат ва заковати, саъий ҳаракати ва оғир меҳнати туфайли бунёд бўлган бу биноларнинг бирмунчаси шу кунларда ҳам

¹¹¹ Юсуф — «Юсуф ва Зулайҳо» достонининг бош қаҳрамонларидан.

мағрурона қад кўтариб турибди. Лекин уларнинг бундан 400—500 йил муқаддамги ҳусни, камолоти қолмаган, албатта. Уни замон ва ҳодисаларнинг бўлиб турадиган инжиқликлари олиб кетган. Шундай бўлса ҳам, улар ҳозир барҳаёт ва ҳали жуда-жуда узоқ умр кўришлари мумкин. Чунки Совет ҳокимияти йилларида ҳукуматимизнинг беқиёс ҳиммати билан уларнинг умри анча узайтирилди ва қадимий маданий ёдгорликларимизни эски аслига қайтариш ўстида олиб борилаётган ишлар бир нафас ҳам тўхтатилгани йўқ.

Биз «Давлатшоҳ тазкираси»да бўлган ва Улуғбек мирзонинг илмий ва сиёсий фаолиятига тегишли ана шу маълумотларни бу ерда келтириб ўтишни лозим топдик.

«Аммо мағфур султон саъид, шаҳид Улуғбек кўрагон, қабри [ҳамиша] равшан бўлсин, подшоҳи олам, одил, ғолиб ва соҳиби ҳиммат эди. Илмда олий мартабага эришди. Маонийда мўйни [ҳам] тешар эди. Унинг замонида уламнинг даражаси кўтарилди ва фузало зўр мартабага эришди. [Мирзо Улуғбек] ҳандаса¹¹²да дақойиқ намо, ҳайъат илми¹¹³ масалаларида Мажастий¹¹⁴ кушо эди. Ҳукамо ва фузало иттифоқдирларки, исломият даврида, балки [Искандар] Зулқарнайнинг замонидан то шу давргача, илми ҳикматда¹¹⁵ Улуғбек кўрагондай подшоҳ салтанат тахтида қарор топган эмасдур. [Унинг] риёзий илми¹¹⁶дан тўла хабари бор эди. Маълумки, [у] ўз асрининг саромади, уламолар ва ҳукамолар фаҳри бўлган Қозизодайи Румий ва мавлоно Ғиёсуддин Жамшид билан иттифоқда юлдузлар илми учун расад боғлади. Икки бузруквор фозил ул ишни поёнига етказолмай вафот этдилар. Он ҳазрат (Улуғбек мирзо) тамом ҳимматини ўша ишни тамомлашга сарфлади ва [битмай] қолган расадни охирига етказди ва «Зижи султоний»ни чиқарди; [сўнг] ўз номига хутба ёзди. Букун ул зиж ҳукамонинг ўртасида қўлланилмоқда ва муътабардир. Баъзилар уни «Насири Илҳоний зижи»дан устун қўядилар.

¹¹² *Хандаса* — Геометрия.

¹¹³ *Ҳайъат илми* — Астрономия.

¹¹⁴ *Мажастий* — Қадимги юнон олими Птоломей Клавдий (II аср).

¹¹⁵ *Илми ҳикмат* — физика.

¹¹⁶ *Риёзий илми* — математика.

[Улуғбек кўрагон яна] Самарқандда бир олий мадраса бино қилдиким, зийнат ва мартабада унинг тенги ҳеч бир иқлимда йўқдир. Бугун ул олий мадрасада юздан ортиқ толиби илм истиқомат қилади ва тирикчилик ўтказади.

[Улуғбек кўрагон] отаси Шоҳрухнинг ҳукмронлиги даврида Самарқанд ва Мовароуннаҳрни мустақил идора қилди. [Унда] салтанат расми, адлу инсофда писандида қодалари мавжуд эди. Дейдиларки, унинг замонида маҳсули тўрт харвор ғалла бўлган бир жариб¹¹⁷ ердан тўрт донг фулус¹¹⁸ [ҳажмида] мол ва хирож олур эдиларким, [бу] кумуш танга ҳисобида бир донг¹¹⁹ бўлур эди».

Улуғбек мирзо аниқ фанлар билан бир қаторда ўзи шеърлар ҳам ёзарди, мусиқий билан машғул бўларди. Алишер Навоийнинг «Мажолис ан-нафоис» («Нодирлар мажлиси») ва Абу Тоҳирхожанинг (XIX аср) «Самария» асарларида унинг шеърларидан намуна келтирилган. Улуғбекнинг мусиқийга бўлган зўр рағбати хусусида 37 нафар қимматли қўлёзма манба асосида битилган «Муҳит ат-таворих» («Тарихлар денгизи») номли бир асарда қимматли маълумотлар бор. Бунга кўра, Улуғбек мирзо булужий, шодиёна, ахлоқий, улусий, усули равон каби алоҳида асарлар ҳам яратган экан.

Олим мушоара ва мунозараларнинг фаол қатнашчиси ҳам бўларди. Машҳур тарихчи Хондамир (880/1475—941/1535) ана шундай мунозаралардан бирида Улуғбек классик адабиёт масалалари бўйича ўша вақтнинг етук олимларидан мавлоно Муҳаммад Олим билан қизгин ва узоқ баҳслашганини ҳикоя қилади. Яна бир тарихий манбада Улуғбек тарафидан 852/1448 йили Машҳадда уюштирилган бир илмий адабий мунозара ҳақида ҳикоя қилинади. Бу мунозарада Улуғбек мирзо классик араб тили ва адабиётини мукаммал эгаллаган олим эканлигини бу ерда тўпланган машҳур олимлар (Садруддин Раддос, шайх Ориф Озарий ва бошқалар) олдида намойиш қила билган.

«Тазкират аш-шуаро»да ҳам мирзо Улуғбекнинг адабиётга бўлган зўр иштиёқи ва муносабати хусусида

¹¹⁷ Жариб — Ер ўлчови. Бир жариб — тахминан 1,5 гектарга баробар.

¹¹⁸ Фулус — Чақа. XV асрда у одатда мисдан ишланар эди.

¹¹⁹ Донг — Чақа. Олти донг бир мис динорга тенг бўлган.

айрим, қимматли маълумотлар келтирилган ва бу маълумотлар олимнинг билим даражаси нақадар кенг ва чуқурлигини кўрсатишдан ташқари, унинг замонида фан ва адабиётнинг тараққиёт даражасини ва умуман, унинг қандай аҳволда эканлигини англашга ёрдам бериши мумкин. Шунинг ҳисобга олиб, бу ҳақда мазкур тазкирада келтирилган маълумотлардан айримларини қайд қилишни лозим топдик.

«Малик аш-шуаро Фалакий Ширвоний¹²⁰... ғоятда ҳушғўй киши эди ва [у] Афзалуддин Хоқоний¹²¹нинг асрдошларидан эди. Баъзилар айтурларки. [у] Хоқонийнинг устодидир ва баъзилар айтганларким, бу сўз тўғри эмасдур. Шайх Ориф Озарий¹²² «Жавоҳир ал-асрор»да келтирибдики, Хоқоний ва Фалакийнинг ҳар иккаласи Абу Аъло Ганжа¹²³нинг шогирдидирлар... Ҳар ҳолда, [унинг] улкан истеъдоди бор эди.. [Унинг] жамий шеърларини келтириш таклифдан ҳоли эмасдур. Фузало агар... [уларнинг] ҳаммасини ўқисалар, Фалакийнинг фазлу қадрига офарин ўқийдилар... Ва Фалакийнинг девонини мағфират нишон подшоҳ Улуғбек кўрагоннинг ҳузурига олиб келдилар. [У] девонни ўқиб, бир четга олиб қўйди, аммо дедикки, «[унинг] ажиб таҳаллуси бор экан, лекин [девори] дуруст эмас экан».

Мавлоно Сайфуддин Исфарангий

Исфаранг Мовароуннаҳрдаги бир мавзедир. Мавлоно Сайфуддин толиби илм ва аҳли фаъл одам эди... Унинг девони машҳур ва маълум эди. Уламо ва фузало унинг девонини Улуғбек султоннинг мажлисида доимо мутолаа қилардилар. Унинг суханини Асируддин [Ахсикатий]¹²⁴нинг суханидан ортиқ кўрар эдилар...»

¹²⁰ *Фалакий Ширвоний* — Ёйрик Озарбайжон шоири Абу Низом Муҳаммад Фалакий (1107—1146). У шеърингдан ташқари, илми нуҷум, мантиқ ва бошқа фанларни ҳам жуда яхши билган.

¹²¹ *Афзалуддин Хоқоний* — озарбайжонлик ёйрик шоир ва олим (1120—1199).

¹²² *Шайх Ориф Озарий* — Унинг ҳақида қуйида айтилади.

¹²³ *Абу Аъло Ганжа* — Ширвоншоҳ Минучеҳр II (1120—1149) саройида яшаган етук шоир.

¹²⁴ *Асируддин (Ахсикатий)* — Унинг ҳақида юқорида айтиб ўтилди.

Жамолуддин Муҳаммад Абдурраззоқ Исфаҳоний

Исфаҳоннинг кўзга кўринган зодагон ва уламоларидандир. [У] хушгўй шоир бўлган ва тамом мартабага эга эди. Камолуддин Исмоил унинг ўғлидир. Султон саъид Улуғбек кўрагон... Жамолуддин Муҳаммад Абдурраззоқнинг суханини Камолуддин Исмоилнинг суханидан ортиқ кўрар эди ва бир неча бор дегандики, «қизиққи, шундай бўлса-да, отанинг сухани покизароқ ва шоиронароқдир, [шундай бўлгач] қандай қилиб ўғлининг сухани шуҳрат топибдир».

«...ва амирзода Бойсунқур амир Хусрав [Деҳлавий]нинг «Хамса»сини шайх Низом[ий Ганжавий]нинг «Хамса»сидан ортиқ кўрар эди. Мағфират нишон хоқон Улуғбек баҳодир бу маънини қабул қилмасди ва шайх Низомийга ихлосманд эди. [Шу сабабдан] бу икки подшоҳ ўртасида [бир-биридан] ранжиш ва жирканиш воқе бўлган [ва уларнинг] ҳар бири бир шоирга ҳимоят қилган эди...»

Маъинуддин Жувайний

«Фозил, донишманд ва аҳли сулук киши эди... «Нигористон» китоби мавлоно Маъинийнинг асарларидандир. [Бу китоб] шайх Саъдийнинг «Гулистони» тарзида ёзилгандир, аммо ул китобдан кенгроқ ва донишмандона ёзилгандир; нодир мақоллар, нафли ҳикматлар унда тўплангандир. Улуғбек кўрагон Ироқ юриши¹²⁵ вақтида Баҳробод акобирларини зиёрат қилиш учун борганда, улар ўша китобни номи зикр этилган султонга пешкаш [яъни ҳадъя] қилдилар. Подшоҳ ҳусни хат билан кўчириш ва томом такаллуфлар билан безашни котибларга буюрди. [Улуғбек мирзо] ул китобни доимо мутолаа қиларди ва уни [жуда] ёқтирар эди. Ул китоб Мовароуннаҳрда катта шуҳрат топди, аммо Хуросонда қўлга кам олинарди».

«...аммо, хожа Исма[т]улла Бухорий] шаҳзода Улуғбекнинг салтанати замонида подшоҳларни мадҳ қилишни тарк этди ва номи зикр этилган султон [ўзи мадҳида бирор шеър айтишни] ундан ёлвориб сўради. [Хожа Ис-

¹²⁵ *Ироқ юриши* — Улуғбекнинг Алоуддавла ва Абулқосим Бобирга қарши бу юриши 1448 йили содир бўлган.

матулла] мажбур бўлиб он ҳазратнинг мадҳида бир нечта қасида битишга киришди»...

Улуғбекда илму фанга ҳавас уйғотган киши унинг биринчи муаллими Шайх Ориф Озарийдир. Бошқа манбаларда, Улуғбекни 3—4 ёшдан бошлаб тарбиялаган бу шахс ўз даврининг пешқадам олимларидан бири эканлиги айтилган, холос. Лекин унинг шахси ва камолоти ҳақида етарли маълумотлар келтирилмаган. Давлатшоҳ ўз тазкирасида шайх Ориф Озарий ҳақида мана бу қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган:

«Шайх Озарий. Маърифатда ягона, муҳаққақ, олий ҳиммат [киши] эди. Дунё ишларига кам илтифот қилур эди... ва зоҳир ҳамда ботин илмлари фазилатини ораста қилиб, тариқат ва мужоҳидатда содиқ дам ва росих қадам эди. Ул киши[нинг исми] Ҳамза ибн Али Малик ат-Тусий Байҳақийдир. Шайх [Озарий]нинг отаси Байҳақ сарбадорлари жумласидан бўлиб, унинг насаби соҳиби даъват Яминуддин Аҳмад ибн Муҳаммад Ҳошимий Марвозий...га уланади. Ва шайхнинг отаси Ҳожа Али Малик сарбадорлар замонида Исфаройинда соҳиб ихтиёр¹²⁶ эди. Шайх [Озарий]ёшлик чоғидаёқ шеър ёзиш билан машғул бўлди ва шуҳрат топди. [У] ҳамиша подшоҳлар ва умаронинг мадҳини ўқиди... [шайх Озарий] сайланган ақобирдан эди; подшоҳи ислом [султон Шоҳрух] шайхнинг тарбиятига машғул бўлди ва унга малик уш-шуаролик ҳукмини ваъда қилди.

Шу аснода олам насими таҳқиқдан унинг муаттар хотири равзасига етишди ва жаҳонтоб офтоб унинг фақир ва ғамли кулбаси равзасига шуъла сочди... ва [у] шайх ул-шуюх, орифлар қибласи шайх Мухисуддин Тусий Ғаззолийнинг суҳбатига мушарраф бўлди ва ул ҳазратдан тариқатни касб қилди, [ўзининг] ҳадис китобларини ул ҳазратнинг хизматларига етказди. [Сўнг] мазкур шайх билан бирга ҳаж зиёратига борди. [Ушанда] шайх Мухисуддин тангри ҳимоясидаги Ҳалаб шаҳрида оламдан ўтди. Шундан кейин [шайх Озарий] шайх Сайид Неъматулло ҳузурига борди ва бирмунча вақт сайиднинг хизматида сулук билан машғул бўлди... ва он ҳазратдан тоқия, хирқа ва ижозат олгач, риёзат мужоҳидат, сулукдан сўнг, саёҳатга машғул бўлди ва кўп

¹²⁶ Соҳиб ихтиёр — Тўлиқ ихтиёрли, том ҳуқуқли. Сарой маросимларини бошқариб турувчи амалдор.

авлиёнинг суҳбатини топиб, уларнинг хизматини адо этди, сўнг икки марта пиёда ҳажга борди ва бир йил байт ул-ҳарамда истиқомат қилди. [Шайх Озарий] «Саъий ас-сафо» («Пок интилиш») китобини ҳажда ёздики, ул китоб ҳажнинг ибодати кайфияти ва каъбайи муаззаманинг... тарихидан иборат. Бундан кейин [шайх Озарий] Ҳинд диёрига борди ва бирмунча вақт ул диёрда яшади.

Ҳикоят қиладиларки, Синд подшоҳи Султон Аҳмад...¹²⁷ шайх [Озарий]га эллик минг дирҳам¹²⁸ инъом қилдики, бу уларнинг лафзида бир лак¹²⁹ бўлади. [Ва] дедиларки, бу инъомни ҳамал учун атаганлар. [Сўнг] шайхга буюрдиларки, унинг шукронаси учун подшоҳнинг қошига бориб бошларини унинг оёғига қўйсинлар. Шайх инъомни олмади, сажда қилишга [ҳам] кўнмади...

[Шайх Озарий] Ҳинд сафаридан сўнг, қаноат оёғини ҳиммат этагига яширди ва жаҳон саёҳатидан олам ма-лакларининг томошоси учун тафаккур гирибонига бошини қуйи солди. [Шу тарзда] ўттиз уч йил тоат [ибодат] сажжодасида ўлтирдикки, давлат арбобларидан бирортасининг уйига ҳам бормади. Аксинча, асҳоби давлат ва арбоби миллатни тарк қилди... Дейдиларки, султонзодаи аъзам Султон Муҳаммад ибн Бойсунқур Ироққа юриши олдидан шайхнинг зиёратига борди ва шайх унга адолат ва шафқат қонунларидан фойдали насиҳатлар қилди ва шаҳзодада шайхга нисбатан тамом эътиқод ҳосил бўлди ва шайхнинг олдига бир ҳамён тиллони тўкишни буюрди. Шайх тиллони олмади...

Ҳақойиқ ва дақойиқки, шайх Озарийга яширин сирларни билиш муносиб эди, [ва] бу ушбу тазкира тоқатидан ортиқдир. Унинг шарофатли девони иқлимларда машҳурдир. Бундан ортиқ ёзилса чўзилиб кетади. Шеърлар девонидан сўнг шайхнинг бирмунча рисоласи ҳам бор. Масалан, [у] назм ва насрда [мана буларни ёзган:] «Жавоҳир ал-асрор»ки, нодир [фикр]лар ва масаллар мажмуасидир. «Шарҳи абёти мушкула» [яъни «Қийин ʻайтлар шарҳи»], «Саъий ас-сафо», «Тугройи ҳумоюн» [яъни «Подшоҳлар тугроси»], «Ажойиб ал-ғаройиб»дир.

¹²⁷ Султон Аҳмад — Баҳмонийлар сулоласидан бўлган Аҳмадшоҳ (1422—1435).

¹²⁸ Дирҳам — кумуш танга. Бир дирҳам — таҳминан икки мисқол оғирликда бўлган.

¹²⁹ Лак — 10000.

Ва шайх [Озарий]нинг вафоти Исфаройин қасабасида саккиз юз олтмиш олтинчи йили¹³⁰ юз берди. [Шайх Озарий) саксон икки йил умр кўрди... Ва шайх [ўзининг] ер-сув ва молу мулкани ўз ихтиёри билан зоҳид, фуқаро ва толиби илм учун ўзи бино қилган мазорга вақф қилди».

Шайх Ориф Озарийнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган мана бу маълумот ҳам диққатга сазовордир:

«... Шайх Аҳмад Суҳайлий. Бу номдор, олий миқдор [амир] Чигатой улуси¹³¹да улуғ бир хонадонга мансуб эди. Унинг карамли аждоди ҳазрати соҳибқирон [амир Темур] салтанати замонидан буён ҳамиша улкан мартаба эгаси ва амир ул-умаро эдилар. Ва Шоҳрух [султон]нинг айёми давлатида буюк давлатнинг ишларига катта қатнашди... Ҳозирда бу фозил амир икки девоннинг соҳибидир. Бириси ўзининг меҳридураким, Ажам султонининг Туркий девонига безакдир. Яна бири ҳақойиқ баҳрининг кемаси ва дақойиқ рамзларининг ганжинаси бўлган шеърлар девонининг каломидур...

Ва мен бандайи муаллиф бу фозил амирдан эшитдимки, дедиларки, ёшлик вақтимда шайх Ориф Озарийнинг, қиссаси [ҳамиша] муқаддас бўлсин, шарофатли мулозиматига етишдим, ул ҳазратнинг дарвишона ҳимматидан сўрадим: [ўша вақтда] таъбим шеър айтишга қодир эди, [лекин] муносиб таҳаллус топилмас эди. Илтимос қилдимки, шайх мени бирор таҳаллус билан мушарраф қилса. Шайх қўлида қандайдир бир китобни тутиб ўлтирган эди, дедиларки, китобни [бирор жойидан] очайлик, шояд муносиб бўлган сўз чиқиб қолар. [Китобни] очгач, ўша саҳифада «Суҳайл» сўзи бор экан, [уни] жуда маъқул топдим. [Шайх] менинг учун «Суҳайлий» деб таҳаллус қўйдилар. Шундан кейин маъниллар эшиги менинг йўлимга очилди».

Улуғбекнинг ақлу идроки, комил фаросати ва ўткур зеҳну хотирасидан дарак берувчи мана бу маълумотлар ҳам маълум қимматга эга:

«Ҳикоят қиладиларки, ул мағфур подшоҳнинг фаросат ва хотираси кучли эди. Шикоргоҳда жонворларни ов қилса, қулатилган жонворни эслаб қолар ва [сўнг] дафтарга унинг қайси куни, қайси жойда, жонворлардан

¹³⁰ Саккиз юз олтмиш олтинчи йили — 1461—62 йили.

¹³¹ Чигатой улуси — XIII асрнинг биринчи чораги охирларида ташкил топган бу улусга ҳозирги Ўрта Осиё ва Қошғар қараган.

қайсиси отилганини ёзиб қўяр эди. Тасодифан ўша дафтар йўқолиб қолди ва [уни] ҳар қанча талаб қилсалар ҳам тополмадилар. Кутубхонанинг нигоҳбонлари [бундан] қўрқувга тушдилар. Подшоҳ дедики, [асло] ғам чекманглар, [чунки] мен ҳамма воқеаларни бошидан охиригача ёдда тутаман. [Сўнг] дафтар [келтиришлари]ни талаб қилди ва подшоҳ ўша воқеаларни ва уларнинг тарихларини айтиб турди, котиблар [эса уларни] китобат қилдилар. Уша дафтар тамом ёзилиб бўлган ҳам эди, иттифоқо, бирмунча вақтдан сўнг, аввалги нусха пайдо бўлди. [Котиблар] ҳар иккала нусхани бир-бирига солиштирдилар, [лекин] тўрт беш жойидан бошқа хато топмадилар...»

«... аммо шайх Ориф Озарий.. айтганки, мен саккиз юзинчи йили¹³² амири қабир соҳибқирони аъзам Темур кўрагоннинг қиссахони бўлмиш тағойим билан Қорабоғда эдим. Уша вақтда ҳали бола бўлган Улуғбек кўрагоннинг хизматига тушдим. Бир неча вақт гўдаклик хурсандчилиги билан шаҳзодага ҳамроқ бўлиб [у билан] ўйнаб юрардим; [унга] нақл ва ҳикоятлар айтар эдим... Саккиз юз эллик иккинчи йили¹³³ мазкур подшоҳ Хурросонни забт этди ва Исфаройинга келиб тушди. Менда бирликнинг субҳи бекикликнинг кечасидан бедор бўлган вақтда ўрнимдан турдим ва подшоҳнинг хизматига чопдим. Мени узоқдан фақир ва бечора кийимида кўрди. Салом ва ҳол-аҳвол сўрашишдан сўнг дедики, «эй дарвиш, сен бизнинг қадимий ҳамсуҳбатимиз кўринадан, сен қиссахонимизнинг жияни эмасмисан?» Подшоҳнинг идроки ва пок хотиридан таажжубда қолдим ва дедим: «[худди] шундай. Ҳазрат қиссахонининг жияниман». [Подшоҳ] Қорабоғнинг ҳикояларини, Гуржистон ғазавотларини ва унинг таажжубларини эсга солди. Ёдимда бори билан жавоб қилдим...»

* * *

Шарафуддин Али Яздий

«Унинг фазилати шарҳга эҳтиёжсиздир; илмларнинг барчасида машҳур ва мазкур... аксарий илмда унинг

¹³² Саккиз юзинчи йили — 1397—98 йили.

¹³³ Саккиз юз эллик иккинчи йили — 1448 йили.

асарлари машҳурдир. [У] хусусан муаммо илмида муътабардир...

Мавлоно Шарафуддин Али [Яздий] шаҳзода Иброҳим султон ибн Шоҳрух баҳодир замонида Форс ва Ироқда ақобирларнинг маржи' эди ва мазкур шаҳзода мавлононинг шарафли суҳбатига толиб бўларди ва мавлоно хусусида унинг зўр эътиқоди бор эди. [Шу сабабдан] мавлонодан соҳибқиронийнинг [яъни амир Темурнинг] мақомат, ҳолат ва тарихини иборалар қайдига келтиришини сўради. Ва мавлоно қартайиб қолган вақтида шаҳзода Иброҳимнинг илтимоси билан ул китобни битди ва унга «Зафарнома» деб ном қўйди. Фузало мавлоно ул китобни ёзишда фасоҳат ва балоғатнинг додини берганлигини яқдиллик билан эътироф қилган. Соҳибқиронийнинг хонадони, авлоди ҳамда ному нишонлари ул бузрукворнинг мақбул хизмати тўфайли то оламнинг инқирозигача боқий бўлмай. Тўгриси, фузалодан бирор киши ул тарихдан софроқ [асар] ёзган эмасдир. Нафосат билан ёзган бўлсалар ҳам, аммо «Зафарнома» ажойиб тарихдирки, [у] ҳаётга яқинроқ, ортиқча такаллуфлардан узоқроқдир.

Ҳикоя қиладиларки, ул тарих тамомланиши учун мавлоно тўрт йил умр сарф қилди...

Иброҳим султон ҳам Улуғбек ва Бойсунқур сингари илму фан ва маданият равоқига ҳомийлик қилган шахсдир. Унинг ўзи ҳам етук шоир ва ажойиб хаттот бўлган. Бу хусусда Давлатшоҳ мана буларни ёзади:

«Аммо шаҳзода Иброҳим султон ибн Шоҳрух султон саккиз юз ўн еттинчи йилнинг ражаб ойида¹³⁴ форснинг салтанати билан номдор бўлди ва подшоҳлик тахтига ўлтирди. Иброҳим султон хунарманд, хунарпарвар ва истеъдодли шаҳзода эди... [у] шеър ва ҳусни хатда замонасининг саромади эди. Айтадиларки, [у] Форснинг қонун ва дафтарларини [яъни ёрлиқлар, кирим ва чиқим дафтарларини] ўз хати билан битар эди. [У] ҳусни хатда катта мартабага етишдиким, Ёқут¹³⁵нинг хати унинг хати олдида нуқсондан нақл қилар эди. [Кўчирган китоблар-

¹³⁴ Саккиз юз ўн еттинчи йилнинг ражаб ойида — 1414 йилнинг сентябрь ойида.

¹³⁵ Ёқут — машҳур «Китоби муъжам ал-булдон» асарининг муаллифи Ёқут Ҳамавий (тахминан 1179—1229) Ёқут ўз замонасида машҳур хаттотлардан бўлган.

ни] жойига юборар ва сотар эди. Ноқидлар¹³⁶дан бирор киши [уни аслидан] фарқ қилолмас эди. Шу кунларда иморатларнинг тепасига, Форснинг масжид ва мадрасаларига ёзилган ёзувлар шаҳзоданикидир. Унинг шарафли хати билан зийнатланган қўлланмалар [ҳануз] котиблар орасида мавжуддир. [Иброҳим султон] ёшлик чоғида фалаж касалига йўлиқди ва бераҳм замон унинг ҳаёти саҳифасига ажалнинг рақамини ва фанонинг хатини ёзди. У ҳижрий саккиз юз ўттиз тўртинчи йили¹³⁷ ҳаётнинг саман отини бу жаҳон майдонидан суриб, ўзини мангу саройга элтди...»

Мавлоно Симий Нишобурий

«Истеъдодли ва олим киши эди. Дастлаб Нишобурда бўлди, сўнг Машҳадда туриб қолди ва мактабдорлик ҳамда илми адаб билан машғул бўлди. [У] олти қалам билан хат ёзарди. Котиблик илмида, шеър ҳунарида ва муаммо илмида ўз замонида беқиёс эди. Қоғозга ранг бериш, сиёҳ тайёрлаш, китоб саҳифаларини зар бериб безаш, олтин бериб нақшлашни яхши биларди. [Мавлононинг] бу илмларда рисоалари бор. Таълиф ва рассомлик иншосида ва бундан бошқа ҳунарларда соҳиби фан бўлиб, аслзодаларнинг болалари унинг мактабида таълим олардилар. Тажриба юзасидан унинг мактабини муборак тутар эдилар. Хатти девоний¹³⁸ ва дабирликда замонасининг пешқадами бўлган мавлоно Абдулҳай мунший мавлоно Симийнинг шогирдидир...

Мавлоно Симий нозик сўханворлиги тўфайли авомдек қаноат қилур эди... ва айтадиларки, мавлоно Симий шаҳзода Алоуддавланинг замонида бир кеча-кундузда уч минг байт назм қилган ва китобат қилган [экан]».

Мавлоно Яҳё Сибакӣ Нишобурий

«Фозил ва кўпчилик илмлардан хабардор ва истеъдодли киши эди. Марҳум хоқон Шоҳрух султон замонида фазли ва истеъдоди билан шуҳрат қозонди. [У] хусусан шеър ва хаттотлик илмида соҳиби фан бўлган.

¹³⁶ Ноқидлар — Асл пул ёки қўлёмани сохтадан ажрата билладиган кишилар.

¹³⁷ Саккиз юз ўттиз тўртинчи йили — 1430-31 йили.

¹³⁸ Хатти девоний — Урта асрларда Шарқда машҳур бўлган ва асосан давлат муассасаларида қўлланилган хат тури.

[Мавлоно Яхъё Сибакӣй] бир нечта «Даҳнома»¹³⁹ назм қилгандир. [У] «Асрорӣй ва Ҳумморӣй» деган китоб [ҳам] тасниф қилган ва унда устод ва ақобирларнинг сўзларини тазмин билан ўша китобда келтирган... У киши борига рози бўлиб кун кечирувчи одам эди ва [шу сабабдан] аҳли дунёнинг мулозиматидан ўзини тор-тарди. Шу туфайли, унинг сухани ортиқча шуҳрат топмади. [Лекин у] баланд мартабали сўзамоллар жумласидандир ва унинг шеърлари ва матлаълари шуаро орасида мазкур, девони [эса] бу диёрда машҳурдир... Мавлоно Яхъё саккиз юз эллик иккинчи йили¹⁴⁰ вафот этди».

Мавлоно Камол Бадахшӣй

«У фозиллар жумласидандир. Самарқанд шаҳрида, Улуғбек кўрагоннинг ҳукмронлиги йилларида сўзамолликда олий мартабага эришди ва ўша замон шоирларининг саромади эди. Номи зикр этилган султон ва замоннинг ақобирлари уни сўзамолликда мусаллам тутар эдилар. Унинг мазкур подшоҳнинг мадҳида [айтган] покиза қасидалари бор ва унинг девони ўша диёрда машҳурдир».

Хожа Фахруддин Авҳадӣй Муставфӣй

«Ҳаким, Фозил ва соҳиби фан эди ва хусусан илми нуҷум, илми ҳуқуқда ўз асрида беқиёс эди. Илми шеър ва шоирликда [эса] замонасининг етук кишиси эди. Хат-тотлик, иншо, истифода, тиб ва тарих [илмлари]да ҳеч бир истеъдодли [киши] унинг замонида унингдек билимдон бўлган эмас. Хожа [Фахруддин] Сабзаворнинг аъёнларидан эди ва унинг авлод-аждодини муставфӣйлар деб атайдилар. Уларнинг зикри Байҳақӣйнинг тарихида¹⁴¹ ёзилгандир... Нозик фаҳмли ва истеъдодли кишилар унинг суҳбатида ҳамма вақт илм ўрганиш билан машғул бўлардилар.

¹³⁹ «Даҳнома» — «Муҳаббатнома» (Хоразмӣй), «Латофатнома» (Хўжандӣй), «Таашшуқнома» (шаҳзода Сайид Аҳмад) сингари ўнта номадан ташкил топган, ошиқлик ва севгини куйловчи асар.

¹⁴⁰ Саккиз юз эллик иккинчи йили — 1448 йили.

¹⁴¹ «Байҳақӣйнинг тарихида...» — Абулфазл Муҳаммад ибн Ҳусайн Байҳақӣйнинг «Тарихи Байҳақ» асари (XI аср).

Хожа [Фахруддин] араб, форс ва бошқа тилларда ёзилган бир минг жилд китобни тўплаб, ўзининг хати билан ислоҳ қилган эди...

Хожа фозиллиги туфайли мукаммал шоирлар жумласидан эди ва унинг шарафли девони қасидалар, муқтаотлар ва марғуб газалларни ўз ичига олгандир...

Хожа [Фахруддин] саккиз юз олтмиш саккизинчи йили¹⁴² [ёши саксондан ошиб] вафот этди».

* *
•

Шоҳрух салтанатининг сўнгги йилларида мамлакатда феодал кураш бениҳоя кучайди, ҳукуматнинг жилави эса унинг нуфузли хотини Гавҳаршод бегимнинг кўлида эди. Кураш айниқса унинг набиралари Султон Муҳаммад ва Абулқосим Бобир (Бойсунқурнинг ўғиллари) ўртасида кучлироқ бўлди. «Давлатшоҳ тазкираси»да бу воқеа мана бундай баён қилинган:

... Бойсунқур баҳодирнинг вафотидан сўнг¹⁴³ унинг мансаби, мартабаси ва иқтоълари [яъни подшоҳ ажратиб берган ер-сувлари] Алоуддавлага тегди... [чунки] Гавҳаршод бегимнинг унга майлу муҳаббати бор эди. Султон Муҳаммад ва Бобир султон [унинг олдида] мутлақо эътиборсиз эди. У [яъни Султон Муҳаммад] ботирлик ва баҳодирлик даражасига етишгач ва давлат нури унинг олам оролиқ жабҳасидан зоҳир бўлгач, Шоҳрух султон унинг мартабасини салтанат меъроси билан юқорилатишни ва мамлакатдан бир тарафини унга марҳамат қилишни истади. Умаро ва аркон давлат [бу борада] у билан ҳамжиҳат бўлдилар, аммо Гавҳаршод бегим «Султон Муҳаммад гурурли йигит, мабодо бош тортиб қолиши мумкин», деб [бунга] қаршилиқ кўрсатди. [Лекин] бари бир подшоҳи ислом [унга] иноят қилди ва улуғ амирлар бунга тамом саъийлик кўрсатдилар. Рай, Қум, Неҳованд ва унинг музофотининг салтанати, Бағдодгача [бўлган] ерлар [билан], Султон Муҳаммадга берилди.

Шаҳзода бобосининг ёрлиғи билан ул диёрга ҳоким

¹⁴² Саккиз юз олтмиш саккизинчи йили — 1463/1464 йили.

¹⁴³ *Бойсунқур* 1433 йили касалликдан ўлган.

этилди ва уч йил бобосининг нойиби бўлиб ўша диёрда ҳукмронлик қилди.

Охири ғурур ва ёшликдан ҳукумат ва комронликнинг эркалиги билан улуг бобосига қарши исъён кўтарди ва Ҳамадонга қасд қилди. Ўша диёрнинг ҳокими ҳожи Ҳусайнни ўлдирди ва Ҳамадонни фатҳ қилгандан сўнг, Исфаҳонга лашкар тортди ва уни ҳам эгаллади. Исфаҳон ҳокими саодатманд амир Ҳовандшоҳни [эса] бандга олди.

Унинг [бу] исъёни хабари Шоҳрух султонга етгач, умаро билан бу хусусда кенгаш ўтказди. Умаро подшоҳи исломнинг набираларидан бири устига юриш қилишини лозим топмадилар ва дедиларки, «Ироқ вилоятида Султон Муҳаммаддан етукроқ ҳеч ким йўқ, маслаҳат шулки, подшоҳ ундан ранжимаса, чунки ўз фарзандига қасд қилиш подшоҳ шуҳратидан йироқдир. [Яхшиси] шаҳзода учун сарупо юбориш керак ва Ироқни унга мусаллам қилиш муносиб кўринади». Бу маслаҳат подшоҳга маъқул бўлди ва шундай қилишни истади. [Аmmo] Гавҳаршод бегим бу маслаҳатга рози бўлмади, чунки [у] Алоуддавланинг тарафини олар эди. Замон султони [Шоҳрух] хотинига кўпинча [бундай] дер эди: «Мен қартайиб ва нотавон бўлиб қолдим... мулк албатта фарзандларимга меъросдир. [Бунинг] икки-уч кун аввал ёки кейин содир бўлганининг қанақа мушкуллиги бор...» [Лекин] хотин подшоҳни яна эҳсон ва марҳамат йўлидан қайтарди. Ер юзининг подшоҳи мажбуран Султон Муҳаммад қасдида Ироққа қараб юрди, аммо номус юзасидан Бағдодга, Искандар ибн Қора Юсуф¹⁴⁴га қарши юриш қилаётганлигини эълон қилди... [Шундай қилиб] ер юзининг подшоҳи саккиз юз эллигинчи йили¹⁴⁵ Ҳиротдан [чиқиб,] Ироққа қараб юрди.

Султон Муҳаммад ўша вақтда Шерозни қамал қилиш билан машғул эди. Шоҳрух султоннинг Райнинг Фашовар [қишлоғи]га келиб тушгани хабарини эшитиб, Шероз устидан қайтди. Форс ҳокими амирзода Иброҳим¹⁴⁶ жиянининг истилосидан халос бўлди. Султон Му-

¹⁴⁴ Искандар ибн Қора Юсуф — Қора Қўюнлу сулоласидан бўлиб, 1420—1437 йиллари Озарбайжонда ҳукмронлик қилган. Бу ерда сўз Искандардан сўнг ҳукмронлик қилган Жаҳоншоҳ (1437—1467) ҳақида бораётир.

¹⁴⁵ Саккиз юз эллигинчи йили — 1447 — йили.

¹⁴⁶ Амирзода Иброҳим — Шоҳрухнинг кичик ўғли.

ҳаммад Райнинг бир томонидан чиқиб Гардистон ва Бағдод томонга қараб чекинди.

Шоҳрух султон Қум ва Сова атрофига келиб тушди ва... Исфаҳоннинг улуғ ва аъёнларини жазога буюрди. [Шоҳрух] қишни Фашовар ва Райда ўтказадиган бўлди... [Уша йили] Шоҳрух султон Рай мамлакатида раҳимдил тангрининг паноҳига етишди. [Бу воқеадан сўнг] йигитлар ва шаҳзодаларнинг кўпчилиги Султон Муҳаммад томонига ўтиб кетдилар ва у мустақиллик ва баркамол салтанат эгаси бўлди. [Султон Муҳаммад] тамом Ироқи Ажам, Форс, Қирмон, Хузистон ва Басра ҳамда Урта ер денгизигача бўлган ерларни эгаллади ва тахту тасарруфига киритди.

Улуғбек кўрагон мирзо Алоуддавла устидан ғалаба қозонгандан кейин¹⁴⁷ Гавҳаршод бегим, торхонлар, вузуро ва Улуғбек кўрагондан қўрққан Шоҳрух амирларининг кўпчилиги амирзода Султон Муҳаммад ҳузурига бордилар. Мирзо Алоуддавла [ҳам] урушдан тамом ноумид бўлиб Султон Муҳаммадга илтижо қилди...

[Султон Муҳаммад] Шоҳрух султон сингари мансаб ва мартабалар муқаррар қилди... Жаҳондорлик асбоблари ва комронлик мартабалари муҳайё бўлгандан кейин, одам боласининг расми-одати бўлган ғурур ва такаббурлик ул саодат дарахтининг давлат этагига ёпишди [ва] Хуросон тахтида ўлтирган иниси Абулқосим Бобир баҳодир билан адоват ва душманчиликка тутинди. Насиҳатгўйлар ва умаро низони [тинч йўл билан] дафъ этиш учун ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам [бундан] натижа чиқмади.

Султон Муҳаммад саккиз юз эллик учинчи йили¹⁴⁸ катта лашкар билан Ироқдан инисига қарши Хуросонга [қараб] юрди. Жом вилоятининг қишлоқларидан бўлган Фарҳоджирд ёнида ака ва ука ўртасида тўқнашув ва жанг воқеа бўлди... Оқибатда Ироқнинг тортишувчилари Хуросон курашчилари устидан ғалаба қилдилар. Султон Бобир Деҳистон ва Нисо тарафига қочди ва Султон Муҳаммад Хуросон мулкига сарвар бўлиб доруссалта-

¹⁴⁷ Улуғбек Алоуддавла ва Абулқосим Бобирнинг бирлашган кучларини 1448 йили баҳорда Ҳиротдан 14 фарсах масофада жойлашган Гарноб деган жойда тамом шикастлантирди.

¹⁴⁸ Саккиз юз эллик учинчи йили — 1449 йили.

нат Ҳиротда Шоҳрухнинг тахтига ўлтирди ва қишни комронлик билан Ҳиротда ўтказди.

Баҳорда Бобир султон яна Яздни эгаллади. Жалоир, тарокима ва Астробод лашкаридан унга мадад келиб қўшилди. Султон Муҳаммад инисига қарши яна юриш қилди. [Аввало] Шоҳрух султоннинг амирзодаларидан бўлиб, Султон Муҳаммад ҳукмронлиги даврида олий мартабага эришган ҳожи Муҳаммад қўннаширинни кўп сонли лашкар билан Машҳад атрофидан Бобир султон баҳодир томонга илғор¹⁴⁹ қилиб юборди. Бобир султон Машҳади Розда ҳожи Муҳаммад билан тўқнашди ва унинг лашкарига шикаст етказди, ҳожи Муҳаммаднинг ўзини [эса] ўлдирди. Султон Муҳаммад ҳожи Муҳаммад воқеасидан воқиф бўлгач, [аввал] беқарор бўлди ва хато тадбир хусусида фикр юритди, [сўнг ўзига келиб] паҳлавонлар ва сараланган йигитлардан бир гуруҳни икки отлик қилиб иниси томонга илғор қилиб юборди. Султон Бобир ҳожи Муҳаммадни ўлдириб, фатҳу зафар топганининг иккинчи куни тамом осойишталик билан ўлтирган эди. [Султон Муҳаммад] саккиз юз эллик тўртинчи йил сафаройининг бошларида, панжшанба куни¹⁵⁰ намози дигар вақтида инисининг устига ташланди ва етти юз нафар баҳодир билан Бобир лашкаргоҳида турган ўттиз минг кишини мағлуб қилди. Бобир баҳодир чекинди. Ўша ерда [шунча] кўп мол ва [бошқа] ўлжалар қолдики, одамлар уни қўлга ололмадилар.

Тасодуфон [худди] ўша вақтда Султон Муҳаммад томонидан илгари Ғур, Гармсир ва Якка уланг¹⁵¹га ҳоким қилиб қўйилган амирзода Алоуддавла мирзо фурсатни [ғанимат] топиб Ҳиротга келди ва салтанат тахтини эгаллади. Султон Муҳаммаднинг уғруқи¹⁵² илғорнинг орқасидан [эндигина] Родгондан ўтган эди ва мулкнинг таянчи ва вазир хожа Ғиёсуддин Пираҳмадни ўғруқнинг амири қилган эди. Дунё алғов-далғов бўлгани ва амирзода Алоуддавла воқеаси хабарини эшитганлари-

¹⁴⁹ *Илғор* — қўшиннинг илғор қисми, авангард.

¹⁵⁰ Саккиз юз эллик тўртинчи йил сафар ойининг бошларида панжшанба куни — 1450 йил февраль ойининг ўн бешинчисида.

¹⁵¹ *Ғур, Гармсир, Якка уланг* — ҳозирги Афғонистоннинг қандаҳор вилояти ва унинг атрофидаги тоғли районлар.

¹⁵² *Уғруқ* — подшоҳ ва хонларнинг юриш вақтида зарур бўлган буюмлари, хотинлари ва болалари тушган махсус карвон. Уғруқ одатда қўшин орқасидан борар эди.

дан кейин, уғруқдаги одамлар бир-бирини талаб тарқалиб кетдилар. Уғруқнинг вайрон бўлгани хабари Султон Муҳаммадга етгач, изтироб чекиб Машҳади Роздан Родгон томонга келди. [Лекин] уғруқдан зийнатланмади. [Бунинг устига] Алоуддавланинг тахтга ўлтиргани хабарини эшитиб изтиробда қолди ва Ироқ тарафга қайтишдан бошқа чора топмади [ва] Язднинг Чаҳор работи орқали Ироққа қайтди.

Султон Муҳаммад Ироқда йўқлигида амирзода Халил ибн амирзода Жаҳонгир¹⁵³ Форсни истило қилди ва улуғ шайх Абулхайрни ўлдириб, Султон Муҳаммадга қарши исён кўтарди. Султон Муҳаммад Истаҳр ёнида у билан тўқнашди ва уни шикастлантирди ва яна Ироқ ва Форсда мустақил салтанат устида қарор топди. [Аммо] ҳамиша унинг билан Бобир султон орасида душманчилик боқий эди.

Саккиз юз эллик бешинчи йили¹⁵⁴ Султон Муҳаммад мирзо яна Хуросонга қасд қилди ва иниси билан уруш қилиш мақсадида Ироқдан Хуросонга лашкар тортиб Фирузкуҳ ва Домгоннинг атрофига бори. [Ўша кунлари] Бобир султон Султонобод ёнида эди. Самарқанднинг улуғлари [ҳар] иккаласининг орасида сулҳ тузиш билан банд эдилар. «Сухан сулҳ билан биродарига фириб берди», [деганларидек,] андак вақтдан сўнг [Султон Муҳаммад] аҳдни бузиб Хуросонга қараб юрди ва Жуйинга келиб тушди. Жуйиндан Исфаройинга келди. Умародан баъзилари [султонга] арз қилдиларки, «э, олам султони! Аҳдни бузиш мақбул [иш] эмас. Шу ишлар [яъни аҳдни бузиш] бўлмагани маъқул. Аммо шу ерга келиб қолдингиз. Энди маслаҳат шулки, Бобир томонга бормасангиз. Доруссалтанат Ҳиротга азм қилишингиз тўғридир. Сиз жаноб давлат билан тахтгоҳ Ҳиротни олсангиз (Бобир одамларининг кўчлари ва фарзандлари Ҳиротдадир), ноилож Бобирнинг одамлари тўда-тўда бўлиб Сиз томонга ўтадилар». Султон Муҳаммад бу маслаҳатга қулоқ солмади ва умарога ўшқириб деди: «Бундан кейин менинг ҳузуримда бундай гапларни айтманглар, чунки халойиқ мени Бобирдан чўчиётибди, деб

¹⁵³ Амирзода Халил ибн амирзода Жаҳонгир — Оқ Кўюнлу сулоласидан; 1478—79 йиллари Озарбайжонда ҳукмронлик қилган. Бу воқеа асносида у ҳали ҳукмрон эмас эди. Воқеа Жаҳонгир ҳукмронлиги даврида (1444—1466) содир бўлган.

¹⁵⁴ Саккиз юз эллик бешинчи йили — 1451 йили.

гумон қилиб қолади. Бордию Бобирнинг юз минг қуролли одами бўлганда ва менинг [эса] юзта отлиқ аскарим бўлганда ҳам унинг устига ташланмасам хотиним ҳаром бўлсин». Умаро шу гапларни унга бир неча бор арз қилганида, у дарғазаб бўлди. У киши [яъни Султон Муҳаммад] оғзи шалоқ ва бад сухан [одам] эди. Умарога дашномлар берди, ваҳшат ангиз, номуносиб сўзлар айтди. Айтадиларки, [у] мастлик вақтида ўзини умароси ва тарбия топганларидан бўлган шайхзода Қўшроботийнинг соқолини булғаб қўйди. Шу сабабдан умаро ундан нафратландилар ва ўз ўлимларига ҳам рози бўлдилар.

Саккиз юз эллик бешинчи йил зулҳижжа ойининг ўн учинчисида¹⁵⁵ якшанба куни Исфаройинга қарашли Чинорон қишлоғи ёнида... Султон Муҳаммад билан Бобир султон ўртасида тўқнашув воқеа бўлди. Султон Муҳаммаднинг ҳамма умароси [жангни] ташлаб кетдилар... Охири Султон Муҳаммад шикаст топди. Подшоҳ мардоналик ва кўп тиришишдан сўнг, ҳаром намак умароларнинг ҳиёвати туфайли, Бобир султоннинг қўлига асир тушди... Бобир султон... акасининг қатл этилишига розилик берди... шафқатсиз тиг билан шаҳзода Султон Муҳаммадни фано сиёсатига етказдилар [яъни ўлдирдилар]».

Уша йиллари тожу тахт учун курашган Темурийлардан Алоуддавла хусусида тазкирада мана буларни ўқиймиз:

«...шаҳзода Алоуддавла ибн Бойсунқур... Шоҳрух султон замонида отасининг мансабига мутасаддий бўлган эди ва бир неча йил Бойсунқурнинг ўрнида қарор топди. Бобосининг вафотидан сўнг доруссалтанат Ҳиротда ҳокимият тепасида турди ва Шоҳрухнинг бир қанча йил мобайнида жам қилган хазинаси эшикларини очди ва ... йигирма минг тумон нақд нуқра¹⁵⁶ оқча, [бошқа] қуроллар, олтин ва кумуш буюмлар, жавоҳир ва бошқа моллар унинг саҳоватли қўлида сарф бўлди...

Султон Алоуддавла... Улуғбекдан шикаст топди¹⁵⁷ ва бир неча вақт қалъаларда яшириниб юрди. Ундан сўнг вақти-вақти билан биродарлари қўлида хору зор бўлди

¹⁵⁵ Саккиз юз эллик бешинчи йил зулҳижжа ойининг ўн учинчисида-1452 йил 9 январда.

¹⁵⁶ Нуқра — кумуш оқча.

¹⁵⁷ Бу ерда ҳам Тарнобда бўлган уруш хусусида гап боради.

ва қаерга бормасин, бахту иқбол ундан ўғириларди. Ул олий насабли шаҳзода нотекис толеннинг дағаллигидан юраги қонга тўлди...

Алқисса... биродари [Абулқосим] Бобир унинг жаҳонни кўрувчи кўзларига иқбол сурмасини тортди. [Шундай қилиб,] тангри иноят назари билан унга боққандан кейин, одамлар унинг кўзини мийлнинг ҳодисасидан сақладилар. [Алоуддавла] бир қанча вақт такаллуф билан ўзини [бошқаларнинг] кўзидан яшириб юрди ва оқибатда Машҳадда қарор топди. Шундан кейин биродарлари, балки ҳеч қандай маҳлуқ [уни] қўллаб-қувватламади ва Дашти Қипчоққа кетиб қолди. Бир неча йил унинг вужуди кимё сингари ва овозаси анқодек бўлди [яъни дому дараксиз бўлди]. Бобир султоннинг вафотидан¹⁵⁸ сўнг саккиз юз олтмиш биринчи йили¹⁵⁹ Дашти Қипчоқ ва ўзбеклар вилоятидан¹⁶⁰ яна Хуросонга қайтди. [Шу кунлари] унинг ўғли Иброҳим султон Хуросон салтанатига мутасаддий эди. Яна собиқ йўсунда шафқатсиз фарзандининг қўлида хору зор бўлди... [Бунинг устига] Жаҳоншоҳ туркман Ироқ томондан уни ташвишга қўйди ва тўқнашди... [Иккинчи тарафдан] султон Абу Саид мирзо... орадан пайдо бўлди. Охири [Алоуддавла] ожиз бўлиб, ўғли билан бирга, Ғур ва Гаржистон¹⁶¹ тарафига кетдилар... [Сўнг] Сижистон диёрининг яқинида ота билан ўғил ўртасида бир неча бор низо ва ярашиш воқе бўлди; сўнг иккаласи [яна] иттифоқ бўлиб, Бодғисга тобе бўлган Гирлон ёнида Абу Саид кўрагон билан тўқнашдилар ва [лекин] мағлуб бўлдилар. Чекиниш асносида Алоуддавла Рустамдорга тушди... ва саккиз юз олтмиш учинчи йили¹⁶² Рустамдорда бу алдамчи жаҳондан тинчлик қароргоҳининг боғига кўчди».

Хуллас, Шоҳрух вафотидан кейин Темурийлар ўртасида кучайиб кетган тожу тахт учун кураш мамлакат

¹⁵⁸ Абулқосим Бобир 1457 йили вафот этган.

¹⁵⁹ Саккиз юз олтмиш биринчи йили — 1457 йили.

¹⁶⁰ Сирдарёнинг шимолий қирғоғидан Сибиргача бўлган ерлар XIV—XV асрларда ёзилган шарқ манбаларида «ўзбеклар вилояти» (баъзан ўзбеклар мамлакати), ўша ерларда истиқомат қилган турк-мўғул қабилалари эса «ўзбеклар» деб аталган.

¹⁶¹ Ғур ва Гаржистон — Ғур — ҳозирги Афғонистоннинг (Қандаҳор вилоятидаги) тоғли ўлкаларидан; Гаржистон — Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган вилоят.

¹⁶² Саккиз юз олтмиш учинчи йили — 1459 йили.

аҳволини оғирлаштириб юборди. Қора Қўюнлу сулоласидан (1378—1467) бўлган туркманлар ва уларнинг ҳукмдори Жаҳоншоҳ (1436—1467) Султон Муҳаммад ўлдирилгандан кейин Ироқи Ажам (Ғарбий Эрон) ва Озарбайжонни Темурийлардан тортиб олди. Бу хусусда Давлатшоҳ мана буларни хабар қилади:

«[Абулқосим Бобир] акаси Султон Муҳаммад воқеасидан сўнг, Форс ва Ироқи Ажамга юриш қилди ва у мулкни қўлга киритди ва Эронзаминнинг аксарий қисми унинг номига хутба ўқиди... [Лекин] унинг ҳукмронлиги даврида Ироқ Темурийлар хонадонининг тасарруфидан чиқди ва [Қора Қўюнлу] туркманлар саккиз юз эллик бешинчи йили¹⁶³ ўша вилоятни истило қилдилар. Бу истило шахзода Бобирнинг бетадбирлигидан бўлди, чунки [у] акаси Султон Муҳаммаднинг қатлидан кейин [етарли] қурол-яроқсиз шошилинич тарзда Ироққа борди. Жаҳоншоҳ ва унинг ўғли Пирбудоғ [султон] фурсат топдилар [ва Ироқ истилосига киришдилар.] Шахзода Бобир эса туркманлар билан шуғулланишга имкон тополмади ва Ироқни ташлаб кетди. [Шундай қилиб] туркманлар Ироқни босиб олдилар.

Шундан кейин Бобир султон Жаҳоншоҳ ва туркман лашкарини даф қилиш учун Ироқ ва Озарбайжонга юриш қилмоқчи бўлди [ва] қурол-аслаҳа ҳамда беқиёс лашкар тўплади. Худди ўша пайтда султон Абу Саид кўрагон саккиз юз эллик еттинчи йили¹⁶⁴ Мовароуннаҳрдан лашкар тортди ва Балх волийлари бўлмиш Пир Дарвиш Ҳазораспий ва унинг иниси Мирзо Алини қатл қилди. [Шу сабабдан] шахзода Бобир туркманларга қарши юришни тарк этди ва Жўржоннинг Султонободидан султон Абу Саид қаслида Самарқанд тарафга лашкар тортди; Жайхуннинг Панжоб деган жойидан кечиб ўтди [ва] саккиз юз эллик саккизинчи йили¹⁶⁵... Самарқанд шаҳрини қамал қилди. Икки ойдан ортиқ муддатда ҳар икки ўртада тўқнашиш ва урушлар содир бўлди. Қиш мавсуми етишгач, совуқнинг шиддати, [лашкардаги] отуловнинг ҳалокати ва лашкар аҳлининг машаққати туфайли Бобир султон сулҳга рози бўлди. [Улуғлар] султон Абу Саид кўрагон билан Бобир баҳодирни яраштириб

¹⁶³ Саккиз юз эллик бешинчи йили — 1452 йили.

¹⁶⁴ Саккиз юз эллик еттинчи йили — 1453 йили.

¹⁶⁵ Саккиз юз эллик саккизинчи йили — 1454 йили.

қўйдилар ва шаҳзода Бобир Хуросон томон йўл олди. Уша юришда Бобирнинг одамлари кўп машаққат чекдилар; ҳаммалари очу яланғоч ўз ватанларига қайтдилар. Бу воқеа Бобир давлатига етишган кўз оғриғи бўлди...»

Жаҳоншоҳ ҳусусида тазкирада мана бу қимматли маълумотларни ўқиймиз:

«Шоҳрух султон саккиз юз ўттиз тўққизинчи йили¹⁶⁶ уни (Жаҳоншоҳ ибн Қора Юсуфни) Озарбайжонга ҳоким қилган эди. Жаҳоншоҳ Шоҳрух султон воқеаси ва Султон Муҳаммад ибн Бойсунқурнинг... фалокатидан сўнг Ироқ, Озарбайжон ҳамда Эронзаминнинг аксарий қисмида ҳукмрон бўлди ва Ироқни Шоҳрух баҳодир авлодларининг тасарруфидан чиқарди.

[Жаҳоншоҳ] ўттиз беш йил мустақиллик билан ҳукмронлик қилди ва туркманлар унинг замонида бўйсундирилди. Унинг жаббор ва қаҳқорлиги олий даражага етди. Фузало яқдил эди [ва дерди]ки, исломиятдан берли ундан бад эътиқодлироқ подишоҳ бўлмаган. [У] исломни заиф тутарди ва фисқу фужурда қаттиқ тиришар эди.

Саккиз юз олтмиш биринчи йили¹⁶⁷, Бобир баҳодир воқеасидан сўнг, Хуросон ва Астрободга ихтиёр қилди ва амирзода Иброҳим ибн мирзо Алоуддавла билан Астробод шаҳри ёнида тўқнашди ва [унинг устидан] ғалаба қозонди. Чиғатой улуси номдор амирларининг аксарияти ўша жангда Жаҳоншоҳ тарафидан ўлдирилди. Бу ҳол Чиғатой улуси учун кўз оғриғи ва зўр мағлубият бўлди. [Ушандан кейин] Жаҳоншоҳ Ҳирот тахтини эгаллади ва қарийб саккиз ой [мобайнида] Хуросон ўлкасида ҳукмронлик қилди.

Уша ҳол асносида шарқ ва ғарб подшоҳларининг султони. Фаридун¹⁶⁸ дамли ва Жамшид¹⁶⁹ мартабали подшоҳ Абулғозий Султон Ҳусайн баҳодирким, букун подшоҳлик унинг қудуми билан безатилгандир, Марви Шоҳижаҳон чегараларидан ҳуруж қилди ва Бовард ҳамда Нисо йўли билан Астрободга [қараб] лашкар тортди. Жаҳоншоҳнинг кўчманчи ва яқинлари жумласидан ҳамда Астробод ҳокими бўлган амир Ҳусайнбек Соғилтув у билан тўқнашди. Шундай бўлдики, Жаҳоншоҳ Чиғатой улусига

¹⁶⁶ Саккиз юз ўттиз тўққизинчи йили — 1435/36 йили.

¹⁶⁷ Саккиз юз олтмиш биринчи йили — 1457 йили.

¹⁶⁸ Фаридун — қадимий Эрон Пешдодийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор.

¹⁶⁹ Ж а м ш и д. Қадимги Эрон афсонавий подшоҳларидан.

етказган заҳмати учун, ул Жамшид савлатлик подшоҳ серсув қиличининг зарби билан туркман лашкаридан қасос олди. Жаҳоншоҳнинг аксарий иш билармон одамлари ва сардорлари бу номдор подшоҳнинг гавҳар ёғдирувчи қиличидан чекиниш ва ўлим ёрлиғини ўқидилар. Ҳусайнбек ва унинг яқинларини Чигатоӣ амирларининг қасоси учун фано шамширидан ўтказдилар...

Жаҳоншоҳ бу воқеадан хафа ва ҳайрон бўлди ва тамом зудлик билан доруссалтанат Ҳиротдан Озарбайжон ва Ироққа йўл олди. [Ушанда у] ноилож султон Абу Саид кўрагон билан сулҳ қилиб қайтди...»

Мавлоно ибн Ҳисом Кўҳистоний

«Ибн Ҳисом номи билан машҳур бўлиб, ғоятда хуш суҳандир. Шоирликда фазилатли кишилардан эди... Кўҳистонга тобе бўлган Хуфдандир қишлоғидан бўлиб, [асосан] деҳқончилик билан тирикчилик ўтказар эди. Ҳўкизни етаклаб эрталаб тақирга борар [ва] то кечга қадар айтган шеърларини белнинг дастасига ёзарди... Ибн Ҳисомнинг вафоти саккиз юз етмиш бешинчи йили¹⁷⁰ содир бўлди».

Мавлоно Тоҳир Бухорий

«[Асл] исми шайхзода Тоҳирдир. Хуштабиатли киши бўлиб, [Абулқосим] Бобир султоннинг.. ҳукмронлиги вақтида доруссалтанат Ҳиротга борди. [Мавлоно Тоҳир] пойтахт Ҳиротнинг фозиллари билан борди-келди қилди. [Унинг] кўнгулга ёқувчи, мулойим шеърлари бор. [У] хусусан ғазалгўйликда ўз асрида беназир эди ва доруссалтанат Ҳиротда унинг суҳанларидан ғазали [кўпроқ] шуҳрат топди...

Ғазал:

تا آرزوی آن لب میگون کند کسی
بسیار غنچه وار جگر خون کند کسی
منعم مکن که هیچ بجای نمیرسد
سعی که در نصیحت مجنون کند کسی

¹⁷⁰ Саккиз юз етмиш бешинчи йили — 1470 йили.

خلقى ملامتم كند من برين كه آه
از دل چه گونه مهر تو بيرون كند كسى
دل مى بسزند و ياد اسيران نمى كنند
يارب بدلبران جهان چون كند كسى
گفتى كه طاهر از پى خوبان ديگر مرو
ديوانهرا علاج بافسون كند كسى

Қимки унинг қизил лабини орзу қиларкан,
Фунчадек кўп жигарини қон қилади, киши.
Ҳеч жойга боролмайди деган маън қилишинг менга таъсир
қилмайди.

Бу бир кишининг насиҳату ҳаракат қилишига ўхшайди.
Одамлар мени маломат қиладилар, мен бўлса оҳ дейманки,
Қайси киши қандай қилиб сенинг меҳрингни дилимдан
чиқарсин.

Дилингни олиб кетадилару, лекин дил шайдоларини
ёдларига келтирмайдир.
Эй танграм, бундай жаҳон дилбарларини киши нима қилиши
керак?

Дейсанки эй Тоҳир гўзаллар ортидан бошқа эргашма.
Девонани алдаш билан киши тузатса бўладими?!

Ва Тоҳир Абивардий деган [шоир] ҳам бўлиб, султон
Бойсунқур баҳодир замонида ўтган. Дарҳақиқат у ҳам
ҳуш сухан эди...»

Шарифий [тахаллуси] билан машҳур бўлган мавлоно Соҳиб Балхий

«Истеъдодли ва соҳиби фазл киши бўлиб, турли илм-
лар билан, масалан тиб, мусиқий ва бошқалар билан шу-
ғулланар эди. Шоирликда ҳам пухта эди...»

Тазкиранинг худди мана шу жойида Бадахшон шоҳ-
лари ва уларнинг сўнгги тақдири ҳақида қуйидагилар
баён қилинади:

«Аммо Бадахшон шоҳлари қадимий хонадон ва ка-
рамли подшоҳлардан эди. Баъзи [муаррих]лар уларнинг
насабини Зулқарнайн номи билан машҳур бўлган Искан-
дар файлақусга¹⁷¹ улайдилар. Эрон ва Туроннинг под-

¹⁷¹ *Файлақус* — Искандар Зулқарнайнининг отаси Филипп II (эрамиздан аввалги 359—336 йиллар) ҳукмронлигида бўлган Македония подшоси.

шоҳлари уларни ҳамиша азиз ва муҳтарам тутардилар ва вилоятларнинг подшоҳлари Бадахшонга қўл урмас эдилар; Бадахшон подшоҳларининг тараддуд ва мулозиматига рози бўлардилар. Бу ҳол қадимий подшоҳлар замонидан давом этиб келарди. Султон Абу Саид кўрагон Бадахшон вилоятининг латофати ва хуш ҳавосини билгач, у мамлакатни ҳам тахту тасарруфига киритишни истади ва [ҳеч қандай] сабабсиз [у] бегуноҳ подшоҳларни битириш учун қасд қилди; лашкар юборди ва уни ишғол қилди. [Султон Абу Саид] шоҳ Султон Муҳаммад, унинг авлоди ва қариндошларини қатл этишга ишорат қилди. Саккиз юз етмиш биринчи йили¹⁷² ул мазлум подшоҳни султон Абу Саиднинг ҳукми билан шаҳид этдилар. [Шу тарзда] ул подшоҳларнинг қадимий хонадони вайрон бўлди...»

* *
*

Хондамир ўзининг «Хулосат ал-ахбар» ва «Макорим ал-ахлоқ» асарларида Алишер Навоийнинг мамлакат ободончилиги, илму фан равнақи йўлида қилган зўр саъий ҳаракати ва бунга қўшган катта улуши хусусида бир талай қимматли маълумотлар келтириб ўтган. Биз ана шулардан баъзиларини Хондамирга атаган кичик бир рисоламизда қайд қилган эдик¹⁷³. Яна баъзи бир муҳим маълумотларни «Давлатшоҳ тазкираси»да ҳам учратиб қолдик ва уларни бу ерда келтириб ўтишни мақсадга мувофиқ топдик.

«...бу улуғ амир... ҳолис мулки ва покиза амлоқини, худо йўлига бериб, бу мамлакатда мадрасалар, масжидлар, работлар¹⁷⁴, бошқа хайрли [бинолар] ва дорушшифо¹⁷⁵га сарфлади ва бунга тахминан беш юз тумон кепак¹⁷⁶ [пули] кетди... бир нечтаси доруссалтанат Ҳиротда-

¹⁷² Саккиз юз етмиш биринчи йили — 1466-67 йили.

¹⁷³ Қаранг: Б. Аҳмедов, Хондамир, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965, 39—53-бетлар.

¹⁷⁴ Работ — йўловчилар қўниши учун қурилган бино; бекат.

¹⁷⁵ Дорушшифо — шифохона, дорихона. Хондамирнинг айтишича, бу ерда тиб илмини ўқитишдан ташқари, турли дору дармонлар тайёрланган ва беморлар олиб келиб даволанган.

¹⁷⁶ Беш юз туман кепак — Мовароуннаҳрда 1318—1326 йиллари ҳукмронлик қилган Кепакхон томонидан жорий қилинган пул; кумуш динор. Бир динор оғирлиги ярим мисқолдан бўлган 6 дирҳамга баробар. Бир туман — 10.000.

дир. Мадрасалари, масжидлари, хонақоҳ, дорушшифо ва ҳаммоми жаннатнинг салсабили ва анҳори унга рашки келадиган Инжил наҳрининг бўйдадирким, тамом рубъи маскун¹⁷⁷нинг мусофирлари бундаини гўзал ва бепуқсон иморатни [асло] кўрмаганлар. Яна бири Работи ишқдир... ҳозирда бошқа бир қанча олий иморатлар қуришга фармойиш қилаётир. Шу жумладан сайид Қосим Анварийнинг қабри устига қурилган иморат, Нишобур тобеларидан [бўлган] Работи Дизобод, Аёз ҳос¹⁷⁸нинг қайта ва илгаригисидан ҳам чиройли ва мустаҳкам [қилиб] қурилган работи... [ундан ташқари], Хуросон музофотида, Тус вилоятининг тепасида бўлган машҳур ва жаҳоннинг покиза булоқларидан бўлган [бир] булоқ сувини Машҳадга олиб келтирди. [Шу билан] Машҳаднинг муқим халқини сувсизлик азобидан халос қилди... Подшоҳ ва ақобирлар буни қилишга ожиз эдилар. Бу ариқнинг узунлиги қарийб ўн фарсахдир... Бу улуғ амир ҳайру эҳсони билан қурилган бошқа иморатларни тафсил қилиб бўлмайди, чунки [улар] саноқ ва ҳисобдан ташқаридир...»

¹⁷⁷ Рубъи маскун — Ер юзининг янсон яшайдиган, обод қисми

¹⁷⁸ Аёз ҳос — Ғазнавийлар сулоласидан бўлган Султон Маҳмуднинг (999—1030) энг яқин кишиси Абу Нажм (1057 йили вафот этган).

ЛУҒАТ

- Амвол** (бирлиги — мол) — молу дунё, нақд ақча, даромаддан олин-
диган солиқ, хирож
- Анвоъ** (бирлиги — навъ) — ҳар хил, турли-туман
- Анқо** — анъанага қараганда, Қоф (ер юзини ўраб турган афсонавий
тоғ) тоғида яшаган бир қушнинг номи. Оти бору, лекин
ўзи йўқликдан ва умуман йўқликдан киноя
- Арбоб** — аҳл, эга, лойиқ, муқтадир. Бирор нарсага (мансаб, молу
мулк) эгалик қилувчи киши
- Аркон** (бирлиги — руки) — устунлар. Аркон давлат — давлат устун-
лари; суянчиқлар
- Бадиа** — мисли кўрилмаган даражадаги янгилик; нафис, гўзал
- Балоғат** — вояга етганлик, болиғлик; мақсадни гўзал иборалар би-
лан англатиш
- Басораг** — ўткир кўзлилик, билагонлик
- Бағолат** — ялқовлик, хушқмаслик, танбаллик, бекорчилик
- Баҳр** — катта дарё, денгиз; шеър вази
- Ботин илмлар** — ички, кўнгилдаги илмлар, яъни илоҳият илми
- Боқиманда** — қолдиқ; ундирилмай қолган солиқ
- Ваҳшат ангиз** — ҳайбатли, қўрқинчли
- Дабир** — котиб, мирза
- Дажла** — Ироқдаги Тигр дарёси
- Дорулислом** — ислом уйи; халифалик пойтахти
- Дақойиқ намо** — нафис ва нозик маънолар билдирувчи
- Девон** — адабиётда — шеърлар тўплами; бирорта шоир шеърлари-
нинг радифларига кўра алифбо сираси билан тартиб
этилган тўплами. Давлат тузумида — ҳукуматнинг
ҳарбий ва хорижий молния, бошқа ишларини бошқарув-
чи олий идоралар
- Доруссалтанат** — салтанат уйи; мамлакат пойтахти
- Дорушшифо** — шифо топиш уйи; касалхона
- Дурж** — қийматли тошлар солинадиган махсус қутича
- Ёрлиғ** — (ёрлик) — подшоҳ, хонлар тарафидан бирор кишига махсус
имтиёз берилганлиги ҳақида берилган махсус фармо-
иш
- Жаҳолат** — жоҳиллик, нодонлик
- Замзама** — майин оҳанг (товуш) билан айтиладиган ашула

- Заркор** — бирор буюмга ва китоб варақларига зар (тилло, кумуш) суви билан нақш берувчи уста.
- Зарофат** — (бирлиги — зариф) — гўзаллик, нозиклик, нозик фаҳмлиқ; қочирим сўз айтиш; нозим маънолик, ҳушёрлик
- Зоҳид** — дунё ишларига қизикмасдан, тоат-ибодат билан машғул бўлган киши; сўфий
- Зоҳир илмлар** — кўриниб турган, очиқ-ошкора фанлар (математика, жуғрофия, тарих ва бошқалар)
- Зурриёт** — авлод, насл
- Зулал** — тил-тиник, совуқ, ширин сув
- Изтироб** — бегоҳатлик, беқарорлик, тинчсизлик
- Илми баён** — бирор нарсани тушунтириш, баён қилиб берадиган илм; грамматика
- Илми иншо** — турли мазмундаги ёзишмаларни тузиш, тартиб-қоидаларини ўргатадиган илм
- Илми нуҷум** — (бирлиги — нажм — юлдуз) — юлдузлар ва сайёралар ҳақидаги илм; астрология
- Илми маъоний** (бирлиги — маъни) — маънолар; бирор нарсанинг маънаси, мазмунини ечиб берувчи илм; логика
- Илми шеър** — шеърни назарияси; поэтика
- Ирфон** — тафаккур билан билиш, таниш
- Иршодлик** — тўғри йўл кўрсатишлиқ
- Истифода** — бирор нарсани ўрганиш; фойдаланиш; илм олиш, ўқиш — ўрганиш
- Иқтидор** — қодир бўлиш, қудрат
- Иқто** — кесим. Илк ўрта асрда (XIII—XIV асргача) Шарқда мавжуд бўлган феодал ер эгаллигининг бир тури. Иқто марказий ҳукумат олдида кўрсатган зўр хизматлар бадалига берилган
- Комронлик** — ўз мақсадига эришишлиқ, бахтиёрлик, ҳокимлик қилувчи
- Кўрагон** — мўғулчада — куёв; хон куёви.
- Латифа** (кўплиги — латоиф) — юмшоқ, мулоим; гўзал, келишган, ёқимли; мулоим сўз ва ҳикоя.
- Латофат** — латифлик, гўзаллик, нозиклик; мулоимлик
- Лафз** — оғзаки сўз, ифода.
- Мазкур** — зикр этилган, сўзланган, айтилган, тилга олинган
- Мажоз** — ўзининг асл маъносидан ишлатилмай, ўхшатишлар орқали бошқа бир маънода ишлатиладиган сўз; метафора, аллегория
- Малак** (кўплиги — малоик) — фаришта
- Маноқиб** (бирлиги — манқабат) — яхши сифатлар, гўзал хислатлар. Бирор улўғ зотнинг (кўпинча шайх ва эшонларнинг) фазлу мартабасини мақтаб ёзилган рисола.
- Маош** — тирикчилик, яшаш; тирикчилик учун зарур бўлган нарсалар
- Маржи** — қайтиб бериладиган жой, мурожаат қилинадиган ер; мурожаатгоҳ
- Марҳала** (кўплиги — мароҳил) — бир кунлик (пиёда ёки отлик) йўл
- Маснад** — суянчиқ; юксак ўрин; тахт
- Масну** (кўплиги маснуот) — санъатли, безакли, зўр бадий маҳорат ва санъаткорлик билан ёзилган шеър
- Маҳфа** — подшоҳ, аслзодалар тушиб юрадиган махсус замбил, тахтиравон

- Мағфур** — мағфират қилинган, яъни кечирилган, гуноҳи афв этилган
- Маъруф** — таниқли, атоқли, машҳур
- Мийл** — сурмачўп; учя ингичка, наштаарга ўхшаш ўткир асбоб. Ўрта асрларда огир жиноят қилган кишиларни, айрим ҳолларда салтанат рақобатчиларни шу қурол ёрдамида кўзига зарар етказганлар
- Муаззама** — буюк, улўғ
- Муаммо** — беркитилган; маъноси ҳарфлар ичига беркитилган сўз
- Муаррих** — воқеа навис, тарих ёзувчи; тарихчи
- Мужоҳид** — нафси тийиб поклик учун курашувчи; дин учун курашувчи
- Музофот** — бирор вилоят ёки шаҳарга қўшилган, қарашли, алоқадор ерлар
- Мумтоз** — сараланган, сайлаб олинган, ажратилган.
- Мурабба'** — тўртлик; тўрт бурчакли; мисраларда шеърнинг биринчи гапда ҳамма вақт бир-бирига қофиядош бўлиб келиши
- Мурасса'** — шеърда икки мисрадаги сўзларнинг ҳар жиҳатдан бир-бирига мос ва оҳангдош бўлиб келиши
- Мурид** — истовчи, талаб этувчи; эргашувчи. Тасаввуфда — бир шайх ёки эшонга қўл бериб унга эргашувчи шахс
- Мусаввир** — тасвирловчи, суратловчи; расом
- Мусаллам** — инкор қилмай, қаршилиқ кўрсатмай маъқуллаш; тан олиш
- Мухаммас** — бешлик. Ҳар бир қитъаси (бўлаги) беш мисрадан иборат бўлган шеър тури
- Мушарраф** — шарафланган; бирор яхшиликка эришган
- Мушоара (мушоира)** — шеър айтишиш; шoirларнинг йнгинда бир-бирига жавобан шеър айтишиши
- Мушфиқ** — шафқатли, меҳрибон, марҳаматли
- Муқим** — бир жойда доимий яшаб турувчи
- Муҳаққақ** — тўғрилиги исбот этилган, аниқ, рост
- Муҳосиб** — ҳисобга олувчи; текширувчи; ҳисобчи
- Наввоб** — ноиб, ўринбосар
- Навкар** — хон, султон ва амирларнинг шахсий хизматчилари, йнгитларни
- Надим** — ҳамсуҳбат, яқин ўртоқ; маҳрам. Надим шева — хушчақчақ
- Назир** — ўхшаш, мислсиз, тенгсиз
- Назм** — тартибга келтириш; дур ва марварид каби нарсаларни ипга тизиш; бирор асарни ёзиш
- Нард** — ўрта асрларда кўп ўйналадиган шашкага ўхшаган бир хил ўйин
- Ниёз** — ёлвориш, ўтиниш, умид; эҳтиёж, муҳтожлик
- Нисор** — чочқи; сочиш. Нуфузли ва эътиборли кишиларнинг бошидан танга ва тилло сочиш
- Нақл** — ҳикоя, баён
- Ноҳия** — (кўплиги — навоҳий) — мамлакат, ер; ўлка
- Нуфузли** — таъсирлик, кучлик
- Оройиш** — безак, зийнат, пардоз
- Осуда** — тинч, тингланган, беташвиш
- Писандида** — сара, сайланган, яхши, мақбул
- Работ** — йўловчи қўнсин учун қурилган бино; мусофирхона, бекат
- Равза** — боғ
- Разолат** — пасткашлик, тубанлик, паст табиатлик

- Раййят** — солиқ ва жарима тўловчи аҳоли
Расад — астрономик кўзатиш; юлдўз ва сайёраларнинг ўрни ҳамда ҳаракат йўлини кўрсатувчи жадвал
Риё — иккиюзламачилик
Рой — фикр, қараш; Ройига кирмоқ — бировнинг фикрига қўшилиш; сўзига кириш
Росих — мустаҳкам, доимий, барқарор
Рубъи маскун — Ер куррасининг инсон яшаб турган тўртдан бир қисми
Саёдат маъб — Сайид (сайид — бошлиқ, етакчи) мансабидаги
Салоҳият — қобилият; тузуклик, тўғрилиқ
Салсабил — оқиб турган тоза, тиниқ сув; анъаналарга кўра «жаннат»да бўлмиш бир булоқнинг номи
Саромад — олдинги, илғор, етук
Саҳоват пеша — саҳоватлик, қўли очиқлик
Саҳхоф — китобга зўр санъат билан жилд қилувчи; муқовасоз
Сокин — бир жойда турувчи, ором олувчи
Сўфий — тақводор; тасаввуф йўлини тутган киши
Соҳиб ихтиёр — тўлиқ ихтиёрлик, том ҳуқуқлик; ўрта асрларда подшоҳ ва хон саройининг хизматчиларидан; келди-кетдини бошқариб турувчи амалдор
Суворий — отлиқ аскар
Сухайл — ёруғ юлдузлардан бири (Канопус). Ямандан яхшироқ кўрингани учун Сухайли Яманий деб ҳам аталади
Сўзамол — сўзга уста киши; билимдон
Саъий ҳаракат — тиришиб, астойдил қилинадиган ҳаракат
Тавқиф — тўхтатиш, тўхтатиб қўйиш
Тазмин — бировнинг маълум бир шеърининг айрим мисраларини ўз шеърига киритиш
Такаббурлик — мағрурланиш, кибрланиш; ўзига бино қўйиш, димоғдорлик
Такаллуф — ҳашамат, безак
Тараддуд — бирор ншда бир қарорга келолмай туриш; иккиланиш
Таржиъ — такрорлаш, қайтариш. Шеърда банднинг қайтарилиши, вазни бир, лекин қофияси ҳар хил бўлган бир қанча банд шеърнинг ҳар банди орасида маълум бир байтнинг такрорланиши. Такрорланган байт ҳар бир банд охиридаги байт билан боғланиб бориши шарт
Тариқат — йўл, усул, маслак; сўфийлик йўли
Тарсиъ — шеърда биринчи мисра сўзлари билан иккинчи мисрадаги сўзларни бир-бирига вазндош ва қофиядош қилиб келтириш
Тажнис — адабиётда — омонимларни (шакли биру, лекин маъноси бошқа-бошқа сўзларни) келтириш; туюқ музыкада — жуда оғир ва мураккаб куйлардан бири
Таснифот (бирлиги — тасниф) — бирор адабий ёки мусиқий асар яратиш
Таҳсин — мақташ, офарин айтиш
Таҳқирлаш — бировни камситиш, ундан жирканиш, ҳақорат қилиш
Таҳқиқ — бирор нарсанинг ҳақиқатини излаш, текшириб кўриш, ҳақиқат қилиш
Толиб — талаб қилувчи, изловчи, хоҳловчи, қидирувчи. Илми толиб — илмга майл қилувчи, илм ахтарувчи
Таълиф — бирор нарсани созлаш, тузиш; бирор асар ёзиш

- Тоқит** — дарвинлар қиядиган махсус бош кийими; дўппи
- Тугро** — подшоҳ ва хонларнинг ёрлиқ ва фармонлари ёзилган қоғда-
нинг тепасига туширилган махсус белги; мактубларнинг
тепасига ёзиладиган махсус сўз
- Узлат** — чеккини, кишилардан четлашни
- Уламо** (бирлиги олим) — билимдонлар, олим
- Унвон** — сарлавҳа, китоб ёки мактубнинг бош қисми
- Уйруқ (уқруқ)** — подшоҳ ва хоннинг сафар, ҳарбий юриш вақтида
кўшин орқасидан борадиган, зарур анжомлари ортилган
ва болалари тушган карвон
- Фалакиёт** — ҳайъат илми; астрономия
- Фалокат** — бахтсизлик, оғирчилик, бало, офат, мусибат
- Сано** — йўқ бўлиш; тугалиш, улиш
- Фароғат** — тинчлик, хотиржамлик, роҳат, истироҳат
- Фасиҳ** — очиқ, равшан, равон; чиройли, ёқимли, қондага му-
вофиқ сўзловчи
- Фасод** — бузилиш, бузуқлик; бузуқчилик, тартибсизлик
- Фасоҳат** — сўзнинг очиқ, равон, ёқимли айтилиши; услубнинг чи-
ройлилиги
- Фидойи** — бирор иш ёки маслак йўлига ўзини тамом бағишлаган
киши.
- Фозил** — илми, дуняни бошқалардан ортиқ, етук, олим киши
- Фосиқ** — ёмон ишлар қилувчи, ёмон йўлга юрувчи, фисқу фужир би-
лаш шугўлланувчи одам
- Фусаҳо** — (бирлиги фасиҳ) — очиқ, равшан, равон; ёқимли; чиройли
қондага мувофиқ сўзловчи
- Хатти истузо** — экватор
- Хисравоний** — подшоҳликка муносиб; шоҳона
- Хонақоҳ (хонагоҳ)** — шайхлар ва дарвинлар зикру само қиладиган
жой; дарвиншона
- Шабихун** — душман қароргоҳига кечаси тўсатдан ҳужум қилиш
- Шайх** — қари, кекса; сўфийлар бешлиғи; эшон; йирик олим
- Шайх ул-машойих** — шайхлар шайхи; энг катта шайх
- Шатранж** — шахмат
- Шева** — одат, равиш, йўсун
- Шикоргоҳ** — ов қилинадиган жой
- Ясо (йосо)** — Чингизхон томонидан ўрнатилган қонун, тартиб-қоида,
низом
- Қасида (кўплиги қасойид)** — шеърининг ўрта асрларда жуда кенг
тарқалган турларидан; бирор улуғ зотнинг шаънига ба-
ғишланган мадҳнома
- Қитъа** — парча; ғазал ёки қасидадан ажратиб олинган икки-уч, баъ-
зан ундан сая ортиқроқ байт
- Кози ал-куззот (Қозчиюлқуззот)** — қозилар қозиси; бош қози.
- Гаввос** — сув остига шўнғиб тушиб бирор нарсани олиб чиқувчи;
марварид терувчи
- Ғаним** — ёв, душман; қарши томон
- Ҳаким** — табиб; донишманд, файласуф
- Ҳақир** — тубан, паст; қадрсиз, эътиборсиз; кучсиз, нимжон
- Ҳақойиқ (бирлиги — ҳақиқат)** — ҳақиқатлар
- Эминлик** — омонлик, тинчлик, хавф-хатарсизлик

МУНДАРИЖА

Давлатшоҳ даври ва ҳаёти	3
«Тазкират аш-шуаро» ва унинг аҳамияти	8
«Тазкират аш-шуаро»дан парчалар	16
Луғат	81

На узбекском языке

Б. Ахмедов

ДАВЛЕТШАХ САМАРКАНДИ

**Изд-во «ФАН» УзССР
Ташкент — 1967**

*Мухаррир У. Зокиров
Техмуҳаррир Г. Колесник
Корректор И. Эргашева*

P12124. Тершига берилди 31/VIII-1967 й.
Босишга руҳсат этилди 25/IX-1967 й.
Формати 84×108^{1/8}—1,38 қогоз л.—4.62 босма л.
Ҳисоб-нэширнёт л. 4,8.
Нэширнёт № 2143. Тиражи 15000. Баҳоси 14 т.
ЎзССР „Фан“ нэширнэтининг босмахонэси.
Тошкент, Черданшев кўчаси, 21. Заказ 251.
Нэширнёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.

Ахмедов Б.
Давлатшоҳ Самарқандий. Т., «Фан»,
1967.
85 бет. Тиражи 15000.
Ахмедов Б. Давлатшах Самарқанди.

853